KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVI-ik évf. Január, Február. 1881. 1-ső füzet.

TERENZIO MAMIANI KÖNYVE A VALLÁS FELŐL. *)

I.

Még a leggazdagabb irodalmak könyvtáraiban is ritka az olyan könyv, mely minden gondolkodó emberre nézve egyaránt fontos, mely nem szakférfiak számára irott szakmunka, hanem tárgyánál fogva a müvelt lelkü olvasót, bármi legyen is élet és tudomány tere, melyen hivatásához képest munkál, egyaránt érdekli, figyelmét leköti s azokra a kérdésekre forditja, melyeket az illető kielégitőkép vagy nem kielégitőkép intézett magához. Nem minden bölcsészeti munka dicsekedhetik hasonló szerencsével, mert a végok felett való vizsgálódás se von mindenkit ellenállhatlanul körébe; némelyek az ilyen vizsgálatot a tudomány jelen szinvonalán meddőnek s az okok végnélkülinek látszó létráján való felemelkedést a végokig oly sikertelen vállalatnak tartják, mint azét a hegymászóét, ki a vidék legmagasabb hegyére azért igyekeznék feljutni, hogy onnan szabad szemmel az égboltot közelebbről szemlélve tisztábban láthassa. Másokat kielégit a hit s vele fegyverezik fel lelki szemeiket. Ezek is kerülik a végok felett való vizsgálat meredékeit, örvényeit. A hit a léleknek oly szárnyakat kölcsönöz, melyekkel a merész reptü képzelet szárnyai sem érnek. Egy méltán hiressé lett bölcsész munkája a vallás felől bizonyára közérdekü esemény a vallás terén; a vallásról való elmélkedés nem a végokról való vizsgálatot tűzi czélúl, hanem a mulandó embernek viszonyát a létel végokához, s ezt a viszonyt érezzük örömeinkben, fájdalmunkban s a hitetlennek is öntudata van róla, nem azt tagadja, hogy ezt egy benső hang neki érthetőleg tudtára nem adja, hanem ennek jogosultságát s ilyeténképen állitja azt, a mit tagad. Csak az lehetne vallásos érzés nélkül

*] „Della religione positiva e perpetua del genere umano“ libri sei. Milano, Treves, 1880. L. Ferri Lajos jeles ismertetését e könyvről a „Nuova Antologia“ LI. kötete IX. füzetében.

itt e földön, ki magát a kültermészettel teljesen tudná azonositani, vagy a kültermészettől magát teljesen elzárván, létele feltételeit, igényeit, eszközeit, czéljait saját alanyiságában tudná feltalálni. Az öntudat az alanyi és tárgyi kölcsönösen egymásra gyakorolt hatása által ébresztetik fel s tartatik ébren bennünk s e hatás legott meggyőz arról, hogy felettünk egy felső hatalom uralkodik, melytől függ minden. Az öntudat tényei annyira nem homályosodhatnak el bennünk, hogy a vallásos érzés elenyészszék; az a sok könyv, mely szerzőik különböző szempontjainak megfelelőleg a vallás fogalma s e fogalom fejlődése felől napjainkban iratott, bármilyen legyen is az a szellem, mely lapjaikról hozzánk szól, nem azt bizonyitja, hogy a hitetlenség talán a jelenkorban növekedőben volna, hanem inkább azt, hogy a vallásos érzés mennyire élénk társadalmunk öntudatában. E könyvek egyikét szándékozunk a „Ker. Magvető“ tisztelt olvasóival megismertetni.

II.

Terenzio Mamiani Della Rovere gróf 1800-ban született Pesaróban. A görögöknél χεραιός nem csak az ősz embert jelentette, hanem a koránál fogva vagy főhivataláért általánosan tisztelt férfiut is; egy ilyen, férfiú a szó szoros értelmében s méltán az, kinek évei nem haszonnélkül és nyomtalanul tünnek el, hanem elméjét ujabb ismeretekkel gyarapitják s ékesitik, melyekből a következő évek semmit sem ragadnak el, hanem inkább a megszaporodott drága kincshez ujabb kincset szereznek. Az ilyen öreg ember tanácsát nem kell megvetni, mert a bölcseséget jelenti ki. *) Egy ily χεραιὸς a szó legszebb, legvalódibb értelmében Terenzio Mamiani gróf. Számüzetése alatt, melynek sulyát, töviseit, nélkülözéseit férfiuhoz és bölcsészhez illő nyugodt lélekkel szenvedte, 1834-ben Párisban adta közre a „régi bölcsészet megújulásáról“ irott munkáját, melyet „Ontologia“ czimü könyve követett. 1846-ban „Dialoghi di scienza prima“ czimü munkája jelent meg. Többi bölcsészeti munkái, melyek könyv vagy értekezés alakjában jelentek meg, a következők: az általános tudomány lehetetlensége, — a szépségről a haladás elméletéhez való vonatkozásában, — a metaphysica haszna a physicai tudományok terén, —

*] Jób, 32, 7.

a tulajdon joga felől, — a jogbölcsészet alapjáról, *) — a vallás és állam elmélete, — a katholicismus ujjáteremtése, — „meditazioni Cartesiane", — saját philosophiája kivonata s összetéte, (Turin, 1876), — Kant léleklektanáról (Róma, 1877), — a bölcsészet jelen állapotáról Europában, különösen Olaszországban (1878), — a kijelentés birálata (Milano, 1880), — a külvalóság bölcsészete (Róma, 1880). Gróf Ter. Mamiani 1848-ban IX. Pius pápa belügyministere s 1860-ban Turinban közoktatásügyi minister volt. 1861-ben Olaszország követe Athenben, 1865-ben pedig Bernben. Jelenleg Romában a közoktatásügyi tanács alelnöke s az olasz királyság senatora. Ugyanott néhány év előtt a következő czim alatt egy jelentékeny bölcsészeti folyóiratot alapitott meg: „az olasz iskolák bölcsészete" czim alatt, melynek mind ez ideig szerkesztője. **)

III.

Ter. Mamiani grófnak az a könyve, melyet a következőkben ismertetni szándékozunk, nem az első, melyben a vallásról való elmélkedéseit irásba foglalta. E tárgyról irt két előbbi munkája: „Teorica della Religione e dello Stato" és „Della Rinascenza Cattolica" olvasóira mély és sokakra maradandó benyomást gyakorolt. Mindkettőben Mamiani fő-igyekezete oda fordul, hogy a róm. kath. hitvallást, a milyenné az százakon keresztül fejlődött, a jelenkori közmüveltséggel és a modern állam intézményeivel megegyeztesse, melyek ha nem ideiglenesek, szintén historiai fejlődések eredményei. Közmiveltségünk hosszú időn át a róm. kath. egyházzal párhuzamosan fejlődött, bontakozott; az egyház volt a szellemi haladás vezetője, mozgatta a közszellemet eléfelé, s azok, kik erről megfeledkeznek, vagy nem ismerik nyugot-europai közmüveltségünk történetét vagy az igazságot szándékosan ferditik el. Utóbb azonban megszünt az együtthaladás párhuzamossága, az ó-kori müveltség forrásai ismét megnyiltak s a keresztény miveltség, mely titokban és sokszor öntudatlanul eddig is meritett belőlök, a tőlök eredő hatalmas árral egyesülvén, az egyház hittana által többé nem hagyta magát vezettetni, az irányok többé nem egymás mellett, hanem eltérve egymástól s néha ellentétesen merőben különböző czélok felé vezettek s je-

*] E munka második kiadása Livornóban jelent meg 1875-ben.
**] L. Angelo De Gubernatis Dizionario biograficója 8-dik füzetét.

lenleg még azokban a tartományokban is, melyeknek lakossága tisztán csak róm. katholikus s talán azokban leginkább, két egymással ellentétes irány küzd elkeseredetten egymás ellen: a régi theologia s az új tudomány.

Ez az ellentét már a XV. évszázban nagy mértékben megvolt s az egyház legkitünőbb férfiai tudományos meggyőződésöket nem ritkán áldozatúl hozták hitvallásuknak, igy a többi közt II. Pius pápa, a klassikus ó-kor fogékony lelkü, tudós ismerője s csodálója bizonyára magán erőszakot tett, midőn Nola városáról azt irta, hogy Sz. Paulinus emléke nagyobb fényt árasztott reá, mint Marcellus hősies küzdelme s az a szerep, mely e városnak a rómaiak történetében jutott. *) Erre vonatkozólag is áll az ismert mondás: „quod Aeneas probavit (II. Pius irói neve), Pius damnavit." Mamiani gróf „Della Rinascenza Cattolica" czimü könyvében az álomlátás költői alakjában a képzelet meleg szineivel ecsetli a katholicismus ujjáalakulását, melynek következtében kiegyezés fog létrejönni közte s a modern miveltség közt, — „Teorica della Religione e dello Stato" czim alatt könyve többet nyujt, mint a költő és bölcsész forró ohajának megfelelő látomása. Ebben a szerző leszáll a vallás és állam alapjaihoz s a kiegyezés feltételeit ezekben az alapokban találja meg, s szerinte a közértelem hivatva van mindkettőt hatalma természetes határai közt megtartani s ilyeténképen az egyik vagy másik részről elkövetni szokott visszaéléseknek, tulkapásoknak idejében elejét venni. A szerző ez utóbbi munkájában is a róm. kath. egyház és állam egymáshoz való viszonyát tartja szem előtt. Abban a könyvében azonban, mely jelen ismertetésünk tárgya, Mamiani-nak többé nem szándéka saját egyháza vallásával foglalkozni, hanem igen is foglalkozik az általa ismert vallások lényegével, ezek erkölcsi rugóival, rendeltetésökkel, foglalkozik a vallás általános eszményével. Ez a könyv programmja. Azonban szerzője, eredeti szándéka ellenére saját egyháza hitvallásáról, ennek tantételeiről nem tud teljesen megfeledkezni s előbbeni hitét, meggyőződéseit ép oly kevéssé tudja elfelejteni, mint Descartes nem tudta utazásai közt, hollandi magányában elfelejteni a La Flechi oskolában elsajátitott ismereteket, fiatal kora tudományát.

*] L. Burckhardt J. „Die Cultur der Renaissance" czimü müve I. kötetét a 227. lapon.

IV.

A vallás lényegével foglalkozó tanulmánynak Ferri Lajos hires olasz bölcsész helyes észrevétele szerint a jelenkor a multnál, s még a közelmultnál is sokkal inkább kedvez. *) Az ó-kor irodalmi forrásai az utóbbi évtizekben bővebbek, gazdagabbak lettek, részben gondos nyomozások folytán, részben véletlenül, váratlanul új források támadtak, melyekből a régiség ismerete után törekedő tudós bőven meritheti a vallástudomány mély vizeit (Péld. 18, 4). De nem csak a régi irodalmak régibb és ujabb forrásai, hanem az új kornak két jelentékenyebb tudománya: a nyelvészet és ethnographia szintén új és váratlan világot gyujtottak a vallási perceptiók s mythosok fejlődési története legsürübb homályában.

A szavaknak saját történetök van s ha a nyelvészet segitségével megtaláltuk valamely szónak eredeti jelentését s változásait figyelemmel kisértük az illető irodalom későbbi korszakain át legújabb értelméig, az illető szóban élő fogalom egész fejlődését, történetét ismerjük; s a vallás fogalmait jelentő szavak, a mythologiai nevek, mythosok kifejezései, szóval minden ide tartozó glossa eredeti s későbbi jelentései által belőlről ki megvilágositva a vallástudomány tág birodalmában a kutató szeme előtt fáklyákká változnak át, melyeknek fényénél felismerhetővé, láthatóvá válik sok olyan vidék, melyet az eddigi theologia nem látott s nem is láthatott. Az ethnographia a még jelenleg is a fejlődés gyermekkorát élő vad népek hiedelmével ismertet meg s a jelenből enged az összes emberiség legkezdetlegesebb, legeredetibb korszakára következtetni, s abban a tükörben, melyet elénk ad, a multnak évezrek előtt létezett képeit szemlélhetjük. A bölcsészeti látkör a tudomány ujabb hóditásai következtében tágult s a vizsgálat bátorrá lett, ment attól a félelemtől, melyet eddig az előitéletek okoztak,

*] Ferri Bolognában született 1826-ban, munkái közül a következőket emlitjük meg: a jog bölcsészete Aristoteles szerint, — „egy metaphysicus vallomásai“, — a bölcsészet s története, viszonya a szabadsághoz s a mivelődéshez, — Aristoteles geniusa, — Essai sur l'Histoire de la Philosophie en Italie au dix-neuvième siècle [Páris, 1869], — Leonardo du Vinci és a müvészet bölcsészete. — a józan ész a bölcsészet és története saját terén, — adalékok a bölcsészet történetéhez Rómában, — Pietro Pomponazzi lélektana, — Aristoteles de Anima czimü müvének egy kiadatlan magyarázata stb.

lelki szemünk többé nem tart káprázattól vagy vakságtól, ha az igazság napfényébe mer nézni. Legbecsesebb kincsünktől, a vallástól, nem fosztatunk meg e vizsgálat eredményei által, igazságot nyerünk csalképek árán, valóságért cseréljük ki ábrándainkat, a lényegest megőrizzük s csak a lényegtelenből áldozunk. Mamiani gróf is nem különben, mint a nagyhirü Müller Miksa a nyelvészetet s az ethnographiát gondosan felhasználta a vallás lényege felől irott elmélkedéseiben; ő nála is az „a priori“ szerint való okoskodás háttérbe szorult s helyét igen sokszor a hasonlitó bizonyitás foglalta el. Előbbi azonban, a mi egy bölcsésznél senkit meg nem lephet, leginkább a vallási eszme lélektani talaját s az emberi jellem kiképzésére gyakorolt ethicai befolyását vizsgálta, szóval mind azt, mi ez eszmére vonatkozik, leginkább a bölcsészet terén nyomozta, mig utóbbi nyelvészi tisztéhez hiven a vallásos fogalmak szavakban és szavak által kifejtett történetét, történeti fejlődését kutatta. Mamiani müve kettős alapon épült, tisztán bölcsészetin és historiain s ez által élesen különbözik számos hasonló tartalmu munkától s az ilyen alapon épült vallástanulmányt a platonismus szelleme lengi át, melyben a νόησις a dolgok fogalmi tartalmának beható megismerésére irányul.

V.

Ferri Lajos ismertetésében, melyet Mamiani többször idézett munkája felől irt, e munka szerzőjének nézeteit összehasonlitotta Bunsen, Müller Miksa és Hartmann ide tartozó nézeteivel.*) Bunsen a jeles nyelvész és történész „Isten a világtörténetben“ czimü munkájában a régi és ujabb népek szellemi életének irott emlékeit, hagyományait kutatta fel, hogy a müveltséggel párhuzamosan fejlődő vallásos öntudat elémenetét tanulmányozhassa. Bunsen az ismert népek vallásos hitét, hiedelmeit egy nagyszerü képben varázsolja elénk, melynek közepén, mint Ferri Lajos találóan jegyezte meg, az Istenről való eszme fényes középpontként tűnik fel, melyből az egyes ábrákra különböző szinü és hatályú számtalan sugár árad.

A vallásos érzés B. vonzó előadása szerint a világtörténet korszakain át folyton fejlődik és az emberfajok természet-

*] Nuova Antologia, 1880. IX. füz., l. a 67—70 lapokon.

adta tehetségeinek s a miveltség változati fokainak megfelelőleg maga is változik. A terjedelmes kép legvilágosabb oldalán a vallásos fejlődés az, mely leginkább elétünik s a miveltség változati fokai néha nem eléggé észrevehetők, vagy árnyékképek, vagy mintha a festő szántszándékosan elrejtette volna őket, szóval e képben az együttes fejlődés egyike, ugy mint a vallásos, a kellő világitás nélkül soha nem szükölködik s a világos előtért többször ugy foglalja el, hogy másika ilyenkor, mint ennek árnyéka tűnik fel. Müller Miksa a vallás lényegét vizsgálja s e hatalom nyilatkozatait többé nem közvetlenül a világtörténetben, hanem a népszellem benső életében, az egyesek lélekállapotában, a lélek csendjében, harczaiban, háborgásai közt kutatja, azonban ilyetén vizsgálatát nem terjeszti ki valamennyi ismert nép vallására, sőt azt az árja faju népek határai közé szoritja. Hartmann (munkája czime: a jövő vallása), mint Ferri helyesen jegyezte meg, a kereszténység és annak vivmányai iránt ép oly igazságtalan, mint Strauss a maga „régi és új hit“ czimü munkájában. Mindketten az elfogúltság, balvélemények, előitéletek ködös légköréből nem tudnak a tisztább légtáj magasságáig elhatolni, a honnan tekintve a keresztény vallás ugy tünik fel, mint az emberi nem boldogitója, vigasztalója; szem elől tévesztve a kereszténység lényegét az örökké igaz tanok téves magyarázataira forditották figyelmöket, a vallásos érzés tévedéseit vizsgálták a nélkül, hogy a tévedések okait megfigyelték volna, — a vallás isteni volta előtt szemet hunytak. Hartmann az Isten személyiségét tagadja s egy a brahmanismusból és islamból összealkotott vallást állit a kereszténység helyébe. A jövő e vallásától s olyan jövőtől, melynek ez a vallása óvjon meg minket s azokat, kik követni fognak, a kegyes gondviselés! Mamiani könyve élesen különbözik az utóbb emlitett két munkától, ennek hat részét, melyekből áll, a kereszténység szelleme lengi át, igy az első részben a tudós szerző a vallást a tudománynyal egyezteti s helyre állitja az emberi lélek tehetségeinek azt az összhangját, melynek erőszakos, szenvedélyes, könnyelmü megzavarói nem tudják, hogy minő kárt okoznak ezzel a léleknek; — a liberalismus való és képzelt lényei, melyekkel embertársaikat a megzavart, elvesztett öszhangért kárpótolni akarják, abból a kincsből semmit se pótolhatnak, semmitse térithetnek meg, mely eltűnik az emberi lélekből,

ha a benne létezett összhang megzavartatik. Müller Miksa helyesen tulajdonit a léleknek egy oly saját tehetséget, mely a vallási fogalmak megalkotására van hivatva, e nélkül csak az érzékeink által tapasztalható világot vennők észre, azonban ez lehetővé teszi, hogy a véghetetlenség eszméjét elsajátitsuk, ez az a tehetség, melyről a Wartburgi mondások egyike következőleg szól:

Der Glaub ist gar ein neuer Sinn,
Weit über die fünf Sinne hin.

Ez a tehetség az, melyet Mamiani „facoltà mistica"-nak nevezett el s melyről müve harmadik részében értekezett.

VI.

A mű első része, mint megjegyeztük, a vallás tudomány egyeztetését foglalja magában; a második részben a szerző a különböző vallások körében tanaik csalhatlansága felől keletkezett állitásokat birálja s ugyanebben a fejezetben kikel azok ellen, kik a hitvallásokban és hitrejtelmekben foglalt igazságokat kereken tagadják; a harmadik rész tartalmát már az előbbeni fejezet végén emlittük meg; a negyedik fejezetben szerző az emberi nem szerves egységéről; az ötödikben azokról az erkölcsi 's vallásos igazságokról, melyek nem más uton, hanem az általa „facoltà mistica"-nak nevezett, lelki tehetségünk által szereztettek meg; s végezetül a hatodik fejezetben a legjobb vallás ismertető jeleiről értekezik.

A metaphysikának abban a részében, mely az istenség lételének bizonyitékaival foglalkozik, az ott felsorolt bizonyitékok egyike ontologiainak neveztetik s ez a különböző népek lelki életében élő tudatja annak, hogy a gyarló ember alá van vetve egy korlátlan hatalmu valóságnak, mely akaratja szerint határoz felette, az erről való tudatot a metaphysikusok „velünk született"-nek mondják. Ez a régibb nézet, mely látszaton alapúl, mert nem az emlitettem tudat, illetőleg annak fogalmi tartalma, hanem a megszerzésére alkalmas tehetség az, mely csakugyan velünk született, s mely a népfajok és egyének szerint különbözően ismeri meg azt a főhatalmat, melyet félünk, szeretünk, imádunk, melyet félnek azok, kik a miveltség alanti fokán állanak, szeretnek és imádnak a miveltségben eléhaladottak s mert imádás nélkül még szerethetünk, de szeretet nélkül nem imádhatunk s csakis azt imádjuk, a mi szent előttünk,

imádunk és imádni fognak a legkifejlettebb miveltség embernek elérhető verőfényes magaslatain. Az imádás maga is nem egy és ugyanaz az erkölcs és miveltség különböző fokain álló népeknél s az egy faju nép határain belül az egyének erkölcsi értéke, értelmi fokai szerint szintén különböző, sőt más módon nyilatkozik a történet különböző korszakaiban. A kereszténység legeszményibb értelme szerint való „adoratio“ nagyban különbözik attól, mit e szó eredetileg jelentett s az egyházi atyák és theologusok fogalmát nem ugyanazonképen értelmezik. A görög εὐχή szó gyöke az ős árja *i* (a tő *ik*), mely a menést, a mozgást eléfelé jelenti s Pott e gyök származékaira nézt megjegyzi, hogy az árja nyelvekben az elérés fogalma az eljutás, menés gyökének változatai által fejeztetik ki; a vágy, kérés, kérdezés lelkünk gyorsitott mozgása levén valamely czél felé, szándékunk valamit elérni, valamihez eljutni, e fogalmak is az árja nyelvek birodalmában (és megjegyzem nem csak ott) s igy a többi közt a görög és latin nyelvben a menést jelentő *i* gyökből képzett *ik* (*ic*) tő által fejeztetnek ki. Az imádás eredetileg imádság volt, az imádság kérés, a kérés a lélek ohaja valamely czéljához eljutni s végezetül az eljutás: haladás, mozgás, bizonyos czél felé. Imádás szavunk ugyanabból a gyökből képeztetett, melyből az altai *em—ire* „buzgón kérni“, s az oszmanli *im—ren—mek*, a keleti török *um—mak* „reményleni“ szintén e gyökből származott.*) A héber nyelvben „megállni Isten előtt“, „meghajolni Isten előtt“ (Gen. 22,5), „füstölni“ (imádkozni értelemben) az imádás szokott kifejezései, — e kitételek mindegyike az imádás külső cselekedetére vonatkozik, mig bikkes eredetileg „kiván“, „kér“ értelmével bir. Az imádkozásnak van még egy héber kifejezése, melyet különösen fontosnak tartok s ez a palal tő hithpael alakja, mely a próféták irataiban s a zsoltárokban is előfordul, mert ép ez a kitétel az, mely az imádság, az imádás fogalmának legmegfelelőbb, mert az imádásnak nem külső cselekedetét jelenti, nem kérést jelent, nincs is oly igetőből képezve, melynek eredeti értelme „kérni“ volt, mint p. o. az emlitettem bikkes, a magyar „imádni“, az árja nyelvek hasonértelmü szava, mely az illető igetőből képeztetve előrag által erősittetett meg, hanem az embernek azt a lelki állapotát jelenti, melyben magát az

*) L. Vámbéri „a török-tatár nyelvek etymologiai szótára“ czimü jeles munkája 33-dik §-át.

érzéki világ tárgyaitól elkülönözvén, minden gondolatját s érzését az Istenről való egy nagy gondolatban s az iránta való hála boldogitó érzetében egyesiti. A mit ez a szó kifejez, nem csupán imádkozás, hanem az Isten magasztalása s a magasztalásban együtt van a buzgó kérés a hálás köszönettel s az, a kit igy magasztalunk, mindenek felett szent, s imádjuk szentségeért a zsoltáriró nagy jelentőségü szavainak megfelelőleg: „Magasztaljátok a mi Urunkat Istenünket, mert szent ő“ (Zsolt. 99, 5. 9). E zsoltárversben azonban nem a p a l a l ige hithpael alakja használtatik. Az erős Isten előtt meghajlunk, azt „kinek haragja előtt reszket a föld“ (Jer. 10, 10) a tőle félők kiengesztelni iparkodnak, a mindenható Istenhez kéréssel, a kegyelmeshez hálás köszönettel fordulunk, a szent Istent magasztaljuk, imádjuk. A héber nyelvnek egyik jeles sajátsága: alkalmatos volta a vallási fogalmak kifejezésére s ebben felülmulja saját testvéreit is a sémi nyelvek családjában, például szolgáljon reá az emlitettem h i t h p a l e l ige s a קָדוֹשׁ szó.

VII.

M a m i a n i gróf szerint egyedül a „szent“ az, a mit imádunk s az imádást a lélek azon állapotának tartja, melyben az istenséget eltekintve egyéb tulajdonságaitól, mint szentet, Istennek szentségét szemléli s e szemléje tárgyához egy oly erős, tágithatlan kapcsolatba lép, mely nem engedi, hogy bármely perczben tetszése szerint bontakozzék ki belőle; ihlet az ily kapcsolat, s az ihletnek időt nem mi szabunk; a szentség megismerése s az érzés, mely ezt követi, mind megannyi tényezői az imádásnak; igaznak valljuk a mit érzünk s vallásunknak érezzük igazságát is, s mind ez részint szabad akaratunk, részint benső kényszer müve. Az imádás különbözik bármely külső vallásos gyakorlattól, de egyszersmind különbözik a léleknek vele határos más müveleteitől is, milyenek az igaznak elismerése, az erkölcsi törvénynek való engedelmesség, a jó követése, a szép bámulata s a szemlélete által bennünk felélesztett gyönyörüség, mert mint M a m i a n i maga mondja: a jót ohajtjuk, az igazat helyeseljük, a szépet bámuljuk, a szentet azonban s egyedül ezt imádjuk. És itt már helyén lesz a „szent“ fogalmával és az ezt kifejező szavakkal foglalkoznunk. A latin nyelvben „sanctus“ és „sacer“ a „sancire“

igével egy szócsaládhoz tartoznak s tehát a megerősitettet jelentik, azt a mit a szokás vagy törvény megerősitett, feloldozhatlannak nyilvánitott. Helyesen jegyzi meg Baudissin gróf, hogy bizonyára már a latin nyelvben létezett különbség a „sacer" és „sanctus" között s nem csupa véletlennek lehet tulajdonitani, hogy a latin nyelvet beszélő és iró keresztények az utóbbi szót választották a „szent" fogalmának kifejezésére, mely a latin nyelv megbomlásából eredt román nyelvekben szintén ugyanabban az értelemben használtatott s használtatik mai időben is. *) A Cicero-nál előforduló „amores sancti" Baudissin értelmezése szerint „amores casti"-t jelent, s hozzá tehetjük, Plautus bizonyára a „servus sacerrimus" kifejezést „istentelen gonosz rab" értelmében nem használta volna, ha „sacer" és „sanctus" közt lényeges értelmi különbség nem lesz vala. A görög ἅγιος eredetileg a „tisztelendőt" jelentette, mig ἱερός eredeti értelme „erőteljes", „fris", „virágzó." **) A török-tatár nyelvekben arï, mely nézetem szerint eredetileg az elkülönitettet jelentette s ennélfogva eredeti értelmére nézt a héber kados-nak megfelelője, a „tiszta" kifejezésére használtatott ugyan, de a jót, jótékonyt, erényest s az általam kiadott kún szövegekben ép azt jelentette, mit a héber kados, úgy mint a szentet. A héber kados eredeti értelmére nézt Baudissin-nel egyet értek s én is azt tartom, a mit ő, hogy az nem más volt, mint a magát elkülönitő, minden egyébtől különböző s Istenre vonatkoztatva a „hozzá hasonlithatlan", az a kiről Jeremias azt mondja: „Nincs Uram hasonlatos te hozzád senki" (10, 6). Az emberi léleknek az a tehetsége, melyet Mamiani titokszerünek nevezett, tekintettel arra a főhatalomra, melynek a gyarló ember alávettetett, talán mindenek előtt a tőle való függés bizonyos tudatára tett szert, mely tudat Schleiermacher szerint a hit alanyi elemeinek leglényegesebbje. Az ember a főhatalomtól csak akkor félhetett, mikor már tudata volt a tőle való függésről, mert igazán csak attól félhet az ember, a minek hatalma van felette s mielőtt azt a tudatot magának megszerezte volna, a külternészet tüneményei legfeljebb idegrendszerére hatottak s némi bámulatra ragadták, elbámult, hogy bizonyos tárgyat lá-

*) Studien zur Semitischen Religionsgeschichte (Lipcse, 1878), 2-dik füzet, l. a 35—36 lapon.

**) L. Baudissin gróf idézett munkájának 2-ik füzetét a 33—34 lapon

tott, hogy bizonyos hangot hallott, de csodálkozni még nem tudott, mert a csodálkozás Plato szerint a bölcseség kezdete. Ezután következett a félelem, melyet Lucretius és Epicur követői a vallás eredetének neveztek, „az Urnak félelme a te bölcseséged" mondja Jób (28, 28). A függésről való tudatot a félelem nyomban követte s a ki félni kezd, felveszi a fenyitéket. A kitől félünk, azt kiengesztelni iparkodunk, kérjük, hogy a rosszat távolitsa el tőlünk. A kérés teljesültével a lélekben az isteni jóságról való tudat is meghonosult s az ember köszönettel fordult Istenéhez. A gyarló ember a természet némely a figyelmet leginkább megragadó tüneményeinek egymásután való következését megjegyezvén, azt tapasztalta, hogy ez egymásután az állandó jellegét hordja magán s ilyeténképen felfedezte a természetben a rendet, a törvényt, a főhatalomban pedig a mindenható törvényhozót s a törvény megtartóját s mert e törvényt tökéletesnek s magára nézve is a legjobbnak tartotta, a főhatalomban mindeneknek tökéletes, bölcs igazgatóját, megtartóját kezdette tisztelni.

VIII.

Igy fejlődött a szellemi látkör tágultával már a kezdetleges miveltség alanti fokán a főlény megismerése s azoknak az ujabb meg ujabb alakoknak, melyekben e fogalom az ember mind élesebbben látó s megkülönböztető lelki szeme előtt megjelent, magában az emberben különböző érzések feleltek meg. De az eredetileg tiszta, noha még teljesen ki nem fejlesztett eszmének épen e további kibontakozásai közt történt, hogy ez eredeti tisztaságát elveszitette s ekkor eredt s alakult az emberfaj müveltségének az a különszerü képe, melyben azt látjuk, hogy mig a miveltség alanti fokán visszamaradt népek a főlény felől való tiszta fogalmat megőrizték, addig az előre haladottak, azok, melyeknek elémenetét az ókorban a társadalmi élet, állami intézmények, tudomány és müvészet terén leginkább s méltán csodáljuk, azt megzavarták s bizonyára erkölcsi károkra, az elődeiktől reájok maradt tiszta fogalmat a féktelen képzelet csudaszüleményeiért cserélték fel. Az Egyptomiaknál a polytheismust teljes virágjában találjuk, a varázslat is nagy mértékben ki volt fejlődve közöttük, *) mely mint

*) „Kiknek varázslásuk nem ért semmit" mondja Mózes 4. k. 23. f. 23. v.-ben.

árny a testet a polytheismust követni szokta s ennek befolyása nem csak a daemonokra, de magokra a főistenekre is kiterjedt. Varázsmondatok által bármely főistent a földre idézhetőnek tartották s azt vélték, hogy ezek által az istenség az ember kivánságainak, akaratjának teljesitésére kényszerithető, sőt azt hitték, hogy e mondatok ereje valamely istent egy meghatározott helyre leköthet. *) Maga az összehasonlitó mythologia eredete Egyptomban volt, azok, kik H e r o d o t-ot egyptomi utjában kalauzolták s neki az ottani templomokat, műemlékeket, nézést érdemlő tárgyakat megmutatták, gyakran hasonlitották össze a görög pantheon isteneit az egyptomiakkal. Mindazonáltal, ha az ó-kor e nagymüveltségü birodalma oly dúsan tenyésző polytheismusát közelebbről vizsgáljuk meg s különösen a legrégibb idők irodalmi maradványaira forditjuk figyelmünket, azt fogjuk látni, hogy e sok isten és istennő egy isteni főlénynek különböző tulajdonitmányai, jelezvényei, a birodalom különböző tartományaiban s az egyes tartományok városaiban, szent helyeken, sokszerüen kifejlett személyesitései, a főlény számos melléknevéiből eredt főnevek. A m m o n, A t e n **), O s i r i s stb. eredetileg egy és ugyanazon főlényt jelentették, de ez eredetre sürü fátyolt boritott az időnek hosszusága.

Az Ákkadokat, vagy mint O p p e r t nevezi őket, a Sumerakat ***) tartják Chaldaea müveltsége megalapitóinak s ezek irodalmában, mely legfőbbként varázsmondatokból áll, polytheismusok egész sűrü erdeje tárul fel, melyen keresztül a vizsgáló szem az egy Isten imádás tiszta napfényét pillantja meg, mert az összes rendelkezésünkre álló adatokból kétségtelenül tűnik ki, hogy e nép legfőbb Istene D i n g i r volt s Babylon városának sémi neve B a b-I l u „Isten kapuja“, régibb ákkad vagy sumer neve: K a-D i n g i r a szószerinti forditása. K a a magyar és török k a p u szóval, d i n g i r pedig a török t e n g r i, t i n g r i, t a ñ r ï szavakkal azonos s ez alakokkal együtt egy a világosságot, megvilágosodást jelentő gyökből eredt. H e l-

*) Geschichte Aegyptens von P s a m m e t i c h I. bis auf A l e x a n d e r den Grossen von dr. A. W i e d e m a n n [Leipzig, 1880], az 53-dik lapon.

**) A t e n r ő l azt mondja M a r i e t t e-Bey „le disque rayonnant qu'on n' a peut-être pas comparè sans raison à l' Adonai des religions semitiques“, l. Aperçu de l'histoire d'Egypte, a 70-dik lapon.

***) L. Sumérien ou accadien? par J u l e s O p p e r t [Páris, 1876].

t a i-nál (21) a Hunnok Istene szintén egy oly név által fejeztetik ki, mely e török gyökre vezet vissza, mert a D a m a s e k *m*-je bizonyára *n* helyett áll s *s*-je az emlitettem alakok *r*-jének felel meg. Az Akkadok D i n g i r nevü főlénye többször *an*-nak is neveztetik s az *an-u* istennév az eredeti *an* alaknak talán az assyr *u* rag által eszközölt kibővülése. *)

Magának Chaldaeának főistene I l u volt, a mely névhez M e n a n t emlitettem müve idézett helyén e következő megjegyzést tette: „Egyébaránt minden semitáknál mindig ez a szó jelentette az istenség absolut ideáját; ez értelemben maradott meg az egy Istent imádó semiták dogmájában és még ma is egész tisztaságában megtaláljuk M a h o m e d tanitványainak nyelvében.“ Az indiai pantheonnak is van egy főlénye, ki a D e v â s-okat, az A s u r â s-okat, sőt magát I n d r a-t is teremtette s ez a főlény P r a g' a p a t i.**) Bármily dúsan is tenyésző és virágzó Indiában a polytheismus csodafája, e fának sudarát lomb nem takarja s napfény övedzi körül s e z főlénye az indiai pantheonnak: P r a g' a p a t i. Ellenben az ó-kor némely oly népe, mely az emberfaj müvelődése történetében szerepet nem játszott, mely felől dicséretest a történetirás tudtunkra nem adott, sőt olyan nép is, mely az erkölcsiség igen alanti fokán állott, az egen és földön egyaránt uralkodó főlény fogalmát a polytheismus befolyásától menten, tisztán megőrizte, igy látjuk ezt egy nehány népnél, kiknek emlékét „a történetirás atya“ H e r o d o t megóvta az elfeledéstől historiája IV-dik könyvében. A kéjelgő Agathyrsok, a varázslattal foglalkozó Neurok, a vadindulatu Androphagok, a Taurok — az ó-kor hires kalózi — voltak ép azok a népek, melyek az emberi nemnek egy közös igazságos Istenében hittek! ***) Jelenleg is létezik több olyan vadnép, mely a miveltség legalsó fokán egy főlényben hiszen. H o l u b az alatt a hét év alatt, melyet Afrikában töltött, ****) egy a Masupia törzsből való ember temetésén volt jelen, kinek sirja körül sokan fut-

*] L. M e n a n t „Babylone e la Chaldée“ czimü müve 105-dik lapját.

**] L. A n g e l o D e G u b e r n a t i s „Letture sopra la Nitologia Vedica“ jeles müve 196—197 lapjait.

***] L. értekezésemet „az Agathyrsok vallása s vallásos jelvényeik felől“ a Ker. Magv. XV. évf. 2-ik füzetében, a 93-ik lapon.

****] L. „Sieben Jahre in Süd-Afrika“ [Bécs, 1880], a 25-dik f. 249 dik lapján.

károztak, lármáztak, lövöldöztek. Holub kérdésére, hogy mi volt a halál oka, egyike a jelenlevőknek ég felé tekintve azt válaszolta: Moleno. Dr. Friesach Károly „Ein Ausflug nach Britisch-Columbien im Jahre 1858“ egy columbiai vad törzsről megjegyzi, hogy ez egy legfőbb lényben, egy hatalmas szellemben hitt ugyan, a nélkül azonban, hogy ezzel sokat törődött volna, mert e főlényt oly jóságos szellemnek tartották, a ki senkinek sem árt, a kit nincs miért megengesztelni, mig a rosz szellemek, ha áldozatokkal ki nem elégittetnek, mindenkor az ember kárára törekednek.*) Ez a felfogás már az ókorban létezett s az itt megemlitetthez hasonló következményeket eredményezett.

IX.

A jó és rosz szellem küzdelme egy vagy más alakban oly lényeges része a mythologiának, hogy az az indok, mely e hitnek létrehozója volt a különböző népek hitregészetében, bizonynyal egyike volt a leghatalmasabb befolyásoknak, melyekkel a kültermészet, szemlélőjét, az embert ihlette. A jó és rosz szellem harczát a hajdankor embere legelőször is az ég boltján pillantotta meg abban a folytonos harczban, melyet a világosság és sötétség egymás ellen vivnak. Az assyr mythologiában Bel egy Tiamat nevü szörnynyel küzd elkeseredetten.**) Az Egyptomiaknál Set a sötétség gonosz daemona vagy egy Apap nevü kigyó az, mely a világosság istenei ellen küzd s Set-nek ugyan sikerült Râ-nak, a napnak fényes szemét elnyelni, de kénytelen volt azt megint kiadni magából, a Persáknál Auramazdâ és Angrômaïnyus (Ahriman) küzdenek egymás ellen stb. Midőn a népszellem a dualismust megalkotta az égbolt tüneményeinek szemlélete által reávezetve, a főlényről való fogalom már annyira tisztult, hogy az ember többé nem a félelmest, hanem az igazat. a jót, az irgalmast látta benne. A főlény az általa alkotott természetben annyiféleképp nyilatkozik és e sokszerü nyilatkozatainak megfelelőleg annyi jelezvénynyel ruháztatik fel (az Araboknál Al-

---

*] L. „Der Naturwissenschaftliche Verein für Steiermark der 48. Versammlung Deutscher Naturforscher und Aerzte als Festgabe“ [Graz, 1874], a 85-dik lapon.

**] L. Talbot [H. F.] müvét: The fight between Bel and the Dragon stb. a bibl. archaeologiai egylet közleményei V-ik kötetében.

lahnak 99 jelezvény tulajdonittatik), hogy végre a gyarló ember az általa imádott fővalóság lényegét e különböző nyilatkozataiba majdnem annyira elmeritette, hogy az egységes lényeg már alig volt észrevehető a személyes léttel felruházott isteni nyilatkozatok, jelezvények sokasága miatt. Azonban nincs szándékom e helyen a polytheismus eredetéről szólanom, csupán csak a főlényről való eszme fejlődési lánczolatában azt a láncz-szemet akartam kimutatni, melyen túl eredt a sötétség főszelleméről való fogalom. Ha az ember Istenében csupán csak azt a főlényt látta volna, kitől félnie kell, és még nem látta volna benne a jóságost, a kegyelmest, bizonyára a sötétség szelleméről való fogalmat meg nem alkotta volna; e fogalom aránylag későn alakult, mert az Ariák ős vallásában még nem volt meg, hanem az Irániaknál keletkezett. A sémi népek ős vallásában se fordul elé a sötétség szelleméről való fogalom. Ebből látszik, hogy a főlényről való eszme, mily hosszu időn át fejlődött, tisztult a polytheismus befolyásaitól menten!

De térjünk vissza a legfőbb lény megismeréséhez. Mamiani szerint az Istenről való fogalom befolyása egyenlőkép árad az emberek lelkébe, de nem minden lélek fogadja magába egyenlően. Innen van az, hogy az imádásnak abban a részében, melyről a léleknek öntudata van, közte s imádása isteni tárgya közt egy egyéniségének teljesen megfelelő viszony támad. A félénk, a bölcs, az igazságos, a szerető sziv különbözőkép imádja Istenét, az egyik a hatalmat, a másik a jóságot, a harmadik a bölcseséget és igazságosságot, a negyedik a szeretet legfőbb kutforrását szemléli benne legkülönösebben, azonban lényében mindegyikök e tulajdonságok mindegyikét látja. E tökéletességek összegében nyilatkozik legtisztábban a legfőbb lény s a gyarló ember e nyilatkozatát imádással fogadja s mentől tökéletesebb az emberi léleknek ismerete Isten felől, annál tökéletesebb imádása is. Az imádás magaslatáig felemelkedett titokszerü tehetség ugy a népeknél, mint az egyes emberek lelkében tisztán nyilatkozik s Mamiani szerint nyilatkozataiból tűnik ki valódi teljes értéke, ezekből látjuk, hogy mennyire tudja a jót elémozditani, az emberi társaságra nézt annyira üdvös rendet biztositani, tökéletesiteni, mert mint Mamiani az olvasót helyesen figyelmezteti, ha a hit a kellő fék nélkül szűkölködik, a hivő hajlandó azt hinni, hogy Istenével személyesen, mintegy szemtőlszembe közlekedik s Isten csodái

által nyilvánitja ki előtte lényegét s hatalmát; ekkor az illető hajlandó elhitetni magával, hogy saját akaratja egyszersmind Isten akaratja is, s abban a társadalomban, melyben egy ily irány meghonosult, a tudatlanság a hitrejtelem jelezvényét kevélyen magának tulajdonitja, a csodaszerü az isteni kijelentés gyakori, majdnem megszokott eszközévé válik, a képtelen és hihetetlen istenittetik. A józan ész nem csak a physiolatria, zoolatria s anthropomorphismus terén áldoztatik fel a hitrejtelmesség végleteinek, de a tiszta vallás magaslatain is megtörténhetik s nem egyszer történt meg, hogy a hit rajongássá fajulván, ellentétbe helyezte magát az erkölcscsel és a tudománynyal. És mégis, mint a szerző helyesen mondja, mind ez semmit sem bizonyit az imádás isteni eredete, az emberi lélek hitrejtelmes tehetségének lényege ellen. E tehetséget Mamiani szerint nem magyarázza meg se a hitre való hajlandóság, se az ismeretlen erőktől való félelem, se a jelvényes iránt való szeretet, se a végtelenről való ábránd, se a teljes boldogság iránt táplált remény s ennek várása, ha a főlény szemlélete mind ezekkel nem szövetkezik, illetőleg azon nézlet, mely a hitnek alapeszméje és a mely a lélek kellő összhangjában a valódi imádás cselekedetében s cselekedete által nyilvánul.

[Folytatása következik.]

Gróf KUUN GÉZA.

VÁNDORLÁS PALESZTINÁBAN.

I.

A SZENTFÖLD.

Annyi utazó vagy zarándok egy országot sem látogatott meg, mint épen Palesztinát, a zsidók országát; és annyi könyvet, annyi utleirást sem bocsátottak közre egyetlen országról sem, mint épen Izrael fiainak földjéről. Pedig magában véve kicsiny ország és már a régi egyházatya Jeromos azt mondá, hogy szégyenli a pogányok előtt Palesztina területét felemliteni: nehogy gúnyolódjanak Izrael Istene felett, ki csak ily kicsiny országgal birta jutalmazni választott népét. Kicsi isten lehet az, a ki nagyobb földet nem birt adni választott népének! .. Igy gúnyolódtak Jeromos idejében a pogányok. De Jézus születésének eseménye, nagy hirt szerzett a kis Zsidóországnak. Az ő érdekes személyisége, érdeket keltett mindazon helyek iránt, melyeken megfordult. És mert igen sokan Istennek hitték Jézust, rendkivüli vágy támadt bennök megtekinteni azokat a helyeket, melyeken az Isten járt-kelt. És mivel az ó-szövetségi szentekről szóló jelentéseket is igen sokan, a zsidókkal együtt szószerinti valóságnak vették: az is érdekelte őket, hogy lássák az ó-szövetségi isteni s tulvilági jeleneteknek szinhelyét. Palesztina nem csupán a keresztényeknek emlékezetes szent földje, hanem a zsidóké is. Ezek is eljárnak ide, százak óta, nagy csoportokban, hogy az igéret földén, hol Jehova annyiszor megjelent, hol Ábrahám, Izsák és Jákob laktak és meghaltak: ők is lakjanak és meghaljanak, s mert a végitélet napja a Jehosafat völgyében leend, hogy ide temetkezzenek, s mindjárt a helyszinén feltámadhassanak. A ki más országban hal meg, s ott temetkezik, az a föld alatt fog a Jehosafat völgybe, az itélet napjára elgyalogolni. Sok kiaszott, őszszakálu zsidót láttam én Jeruzsálemben, kik a világ minden részéről ide seregleltek, apáik földjére, hogy a Jehosafat völgyében eltemettessenek. De a moszlimeknek is szentföldje; mert Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, Jézus, Allának profétái;

és a zsidó meg a keresztény biblia, szinte Allának könyvei; előhirnökei a legfőbb profétának Mohammadnak és a szentkönyvvek legutolsó kiadásának az Alkoránnak. S Jeruzsálemben, a Mória hegyen, hol egykoron Salamon temploma diszlett: ott áll a szent kőszikla Omár kalifának hires nagy mecsetjében. És az igazhivő moszlim, ki Mekkába nem zarándokolhatott, meglátogatja az Eszszahra-t, a kőszikla mecsetet Jeruzsálemben. A nagy szikla a mecset közepén, aranyozott vas rácscsal van keritve, s a moszlimek hiszik, hogy nem támaszkodik a földre, hanem lebeg felette s pedig azóta hogy a próféta az égfelé nyargalt e szikláról, Gábor főangyal társaságában. A szikla is utánuk emelkedett, de Gábor főangyal reá lépett s azóta függő helyzetben maradott. Igaz, hogy a sziklának szélei nem érintik a földet s csak közepe támaszkodik reá, de ezt nem láthatni.

Palesztina a keresztényeknek, a zsidóknak s a moszlimeknek is szentföldje, s Jeruzsálem mindannyioknak szent városa. De mindegyiknek más más értelemben szent; más más értelemben érdekes.

Nekünk ez ama föld, melyen az emberi közmüvelődés történetének egyik legnagyobb korszaka vette kezdetét! . . .

És ha Schliemann elzarándokol Trója hantjaihoz, hogy felkutassa egy rég letünt világ szinterét, a klassikus irodalom egyik szent helyét: ki csodálkoznék azon, hogy százakon át, annyi millió embert érdekelt, ama föld ott a távol keleten, hol közművelődésünknek eddig legnagyobb korszaka kezdetét vette.

Legujabb időben protestans férfiak irták Palesztináról, nagymérvü tudomány, beható tapasztalás, életszemlélet után a legalaposb, s legtanulságosabb könyveket. Robinson Ede, Schmit Éli társaságában Amerikából hajóztak rendkivüli tudományos készültséggel, az igéret földére; utánok egy svájczi orvos Tobler Titus négyszer vándorolt oda, s miután elébb áttanulmányozta talán minden régi utazónak fennmaradt könyvét: a szentföldön, a helyszinén, ellátogatott minden romdüledékhez s megkérdezte még a füszálat is, mely fölötte termett: vaskos kötetekben irta le a mit tanult, látott és hallott.

II.

AZ UTAZÁS.

Én Triesztből gőzhajón utaztam Corfu, Zante, Czefalonia, Szira szigeteket meglátogatva, Smyrnába; onnan Rhodusba, Ciprusba, Beiruthba és Jaffába. Ez utam beleszámitva az egyes helyeken való tartozkodást, Smyrnában két napot, Beiruthban egy napot, a többi helyeken félnapot vagy nehány órát csupán tizennégy napot tartott. Gyors utazás és kényelmes az osztrák Lloyd gőzösökön, kivált ha tekintetbe vesszük a régi vitorlás hajókon való járást.

A negyedik száz első feléből 333-ból fenmaradt egy bordeauxi zarándoknak rövid uti naplója. Vándorunk Bordeaux-ból a havasokon át Olaszországba ment, nevezetesen Turinba; innen: Milano, Bergamo, Brescia, Verona s Vicenzán át Aquilejába. Majd a juliai havasokon át Laibachba (Civitas Emona), Cillibe (Civitas Celeia) és Pettauba (Civitas Petovione). Itt a Dráva hidján átkelve alsó Pannoniába érkezett, utjában következő nevesb helyeket érte: Légrád a Dráva mellett (Jovia) Eszék (Mursa) Sirmium, Belgrád (Singidunum). Innen Philipopolnak, Herakleának tartva Konstantinápolyba érkezett. Jeruzsálembe Kis-Ázsián keresztül zarándokolt. Visszajövet Philippinek és Thessalonikának tartott, honnan egyenes vonalban, az otrantói tengerszoros felé sietett. S nem messze Apolloniától Avlónánál hajóra szállt és átkelt Kalábriába, Brindisibe. Innen több helyet érintve Kápuába, azután Rómába utazott. Romából Narni, Spoleto s egyéb városokon keresztül Pesaróba. Végre Rimini, Bologna, Reggio, Parma s Piacenzán át Milanóba jött vissza.

Azok az utazók, kik nem voltak a tengernek barátjai, rendesen a bordauxi zarándok ösvényén jártak. De a tengeri utazás tartamáról is példát hozok a sok közül. Ezerszáz évvel a bordeauxi zarándok után, 1479-ben Tucher János polgár Nürnbergből Jeruzsálembe és a Sinai hegyre zarándokolt. Nürnbergből indult május 6-án lóháton Weiszenburg, Schwäbis, Werde, Augsburg, Landsberg, Insbruck s Praunegk-en át, s tizenhárom nap alatt Velenczébe érkezett. Innen hajón indult tovább junius 10-én. Négy nap alatt Parenzóig jutottak. Innen Zara, Raguza, Scutari, Durazzo-n át Korfuba. Junius 29-ikén indultak tovább Módon, Cerigo, Cándia mellett haladva Julius

14-én Rhodus szigetre érkeztek, 18-án Czíprusba. Innen 20-án éjfélkor indultak Jaffa felé, hová 23-án reggel megérkeztek.

A ki tehát Velenczéből junius 10-én indult, az legrövidebb úton is csak julius 23-án érkezett Jaffába. — Tisztességes különbség a hajdan és most között! . . A régi utazók azonkivül a tengeri rablóktól is tartottak, azoktól én a Lloyd gőzösön már épen nem féltem. Ez immár eltünt kisértet! . . . Csak egy baj maradt meg. A tengeri betegség. Midőn Triesztben hajóra szálltunk, egy nagy dereglye vitt a tengeren bent álló gőzöshez. Némely utitársunkat már a dereglyén, csendes tengeren, elfogta a szédelgés, sőt a hányás is. Örültem, hogy bajom nem lett. Másokat meg a gőzösre való szállások alkalmával lepett meg a betegség. Megindultunk, kijutottunk a nyilt tengerre, a nem igen nagy hullámok ringatni kezdették nagy gőzösünket, ekkor ismét többen estek a betegség áldozatául. Midőn már Triesztet sem láttam, s a nagyobbodó szél folytán, a nagyobbodó hullámok is erősebben ringatták hajónkat, s köröttem a hajó fedélzetén mindinkább elszaporodott a hányók száma, elvégre engemet is elért a baj s kényszerültem lemenni szobámba s lefeküdni. Nem volt nagymérvü bajom; de azt állitják sokan, hogy a nagyobb mérvü tengeri betegség életuntságot okoz; s egyik utazó oly desperatióba esett, hogy felkiáltott: dobjatok a tengerbe. Egyébaránt sokféle orvosságot ajánlanak, de kinek használ, kinek nem használ. Én fekve könnyebben éreztem magam, sőt jól is; de mihelyt felkeltem, a hajónak hánykolódása mindjárt elkábitott s hányásra kényszeritett. Azért szeles időkben sok a beteg s kevés ember ül asztalhoz. Itt is hirtelen meglepi a hányás az embert, s néha alig bir felemelkedni helyéről. Én három napig feküdtem s csak igen keveset ettem, midőn a szél lecsendesedett épen Korfuba érkeztünk. Felkeltem s kiszáltam megnézni a várost, mert a gőzös nehány órán át ott időzött. Az étkezés a Lloyd gőzösökön pazar és aránylag nem drága. A borok mind valódiak, kitünők. Megtörténik azonban, hogy az első három tál étel egymásután kimegy az emberből s csak a következők maradnak benne. Én legalább magamon is, másokon is igy tapasztaltam. Alig hogy bevettük az ételt, siettünk fel a hajó fedélzetére, némely társaink nem is birtak eléggé sietni, asztalnál lepte meg őket a baj. A többi utazó az ily episodokon azért nem botránkozik meg, mert megszokta, s nem tudja melyik perczben lesz maga

is áldozatává. Mert épen mártius havában utaztam, azért legtöbb ebédeinket ily episodok szaggaták meg. Beiruthban pedig az első napon oly erős szél járt, hogy a kiszállás a lehetetlenségek sorába tartozott. Másnap kissé csendesült a szél; a posta dereglye kijött hajónkhoz, de a hágcsót nem lehetett leereszteni, hanem bevártuk a pillanatot, midőn a hullám egészen a hajó fedélzetig emeli a dereglyét, akkor hirtelen beleugrottunk, a kik kiszállni akartunk, hirtelen kelle cselekednünk, mert a másik perczben a dereglye már lent vala a hullámvölgyben. Igy szálltam ki, kevesed magammal megnézni Beiruthot. Kedves testvéreinknek, a törököknek, az ázsiai partokon gyalázatos kikötői vannak; talán azt akarják, hogy ott senki ki ne szálljon. Ilyen a beiruthi, ilyen a smyrnai és ilyen a jaffai kikötő. Jaffában is távol kint a tengeren áll a gőzös, többször történik, hogy a posta dereglye sem közelitheti meg, mert a kikötő tele van sziklákkal. Mi nagy nehezen kiszállottunk Jaffában. Midőn a partra értünk, disznó bőrrel bevont bőröndömet a moszlim hordárok nem akarták tova szállitani. Köpködtek reá ... „Tisztátalan, tisztátalan!“ kiabálván. Sok utánjárásra keresztény hordárt találtam. Ez elvitte bőröndömet az európai utazók közös szállójába, a Szent-Ferenczrendü barátok zárdájába, mely a tengerparton tágas emeletes épület. 1857-ben, midőn én Jaffában kiszálltam, még nem volt a zárdán kivül európaiak számára más vendéglő. Azóta van. Felekezeti különbség nélkül, minden keresztény európai ide szállott, a szegényebbek három napig ingyenes ellátásban részesültek, a nem szegényektől sem kértek a barátok e napokra dijt, de mindenki szivesen adott annyit a mennyi telt tőle, mert tisztességes szobát és megehető eledelt kapott. Jaffa emeltebb helyen, magaslaton fekszik a tenger partján, s fehér, köbalakú, lapos tetejü házaival, melyek a tenger szinétől lépcsőzetesen emelkednek felfelé a magaslat tetejéig, óriási lépcsők gyanánt, a hajóról tekintve meglepő szép tünemény. A keleti városok, ott a földközi tenger partjain, az európaira nézve, ki először jelenik meg itt, rendkivüli érdekes tünemények, szokatlan tekintetük meglepő. De csak a hajóról, tisztes távolról ily regényesek; ha belépsz ronda, szük utczáikba, rögtön elenyészik minden költészet, s a legprózaibb valónak irtózatot, utálatot gerjesztő torzképe tárul elénk. Jézus a farizeusokat, kivülről bemeszelt sirokhoz hasonlitá, melyek kivülről tisztesek, de belülről telvék a megholtak

rothadozó csontjaival. Ilyenek, épen ilyenek a földközi tenger partjain fekvő, s a tengerről regényes alakuaknak tetsző keleti városok.

Az utczák kövezete irgalmatlan. Mert igazhivő moszlimek kutyát a háznál nem tartanak, azért ezek az állatok az utczára kihányt szemeten élődnek, ott ácsorognak csoportonként. Sovány, nagyon szőrtelen alakjuk az éhségnek képviselője. Az utczákon születnek, ott élnek, ott nyomorognak, ott döglenek el. Az utczák tisztogatását a tél vállalta magára. A tél pedig az eső, mely mindent elsöpör, lemos, addig a meddig. Az eső october második felében jő s tart ápril utolsó vagy május legelső pár napjáig. Május elejétől october végeig sohasem esik. Ekkor tehát nincs utcza-tisztogatás. De világitás sincs, a ki éjjel az utczán jár lámpást visz magával; ha nem teszi, akkor belebotlik az utczán tanyázó kutya csordába, mely reá mordul; vagy átesik valamely utazónak tevéjén, lován, szamarán. Mert sok szegény utazó csak az utczán vesz éjjeli szállást; de elvégre még a rendőrséggel is bajba keveredik, mert ez irgalom nélkül börtönbe kiséri mindazt, ki éjjel lámpás nélkül jár az utczákon.

A barátok házának lapos tetejéről gyönyőrü kilátás nyilik a földközi tengerre. Valahányszor Jaffába jöttem, sokat időztem itt s gyönyörködtem a végtelen, a határtalan tengernek nagyszerü képén. A meszsze láthatáron fehérlettek a hajók vitorlái, s azokon túl, még távolabb egyes póznák látszottak, a közelgő hajók árboczai, mintha a földgömb másik oldaláról jönnének ugy tüntek fel lassanként; először csak az árbocz, azután a vitorlák kezdettek fehérleni, végre feljött a láthatárra az egész hajó. A napnyugot is elragadó látvány a jaffai barát zárda tetejéről. Egy óriási arany golyónak lemerülése, ott a legtávolabb láthatáron, hol az ég és a viz egyesül. — A gőzösön, a nyilt tengeren, hol csak eget és vizet lát az ember, e két tünemény: a napkelet, az óriási arany golyónak kiemelkedése a vizből; a napnyugot, az arany golyó lemerülése a tengerbe; és a hajók fel-feltünése és nagyobbodása: a legszebb jelenetek. Jaffánál a tenger ritkán csöndes, a város előtt nagy csomó szikla hever elszórtan a tengerben; mintha a régi titánok dobálták volna oda. A gőzös azért nem közeledhetik a part felé, de a városi dereglyéket is sokszor azzal fenyegeti a szél, hogy oda csapja valamely sziklához. Ilyenkor a gőzös egyet

fütyöl Jaffa előtt s az óriási hullámokon tovább tánczol, délnek, Afrika partjai felé, nagy Sándor városába, Alexandriába. A szentföldre való leveleket s küldeményeket azután az onnan jövő hajó hozza vissza egy hét mulva.

A barátok zárdája traditionalis helyen épült. Azt tartja a legenda, hogy itt e helyen lakott Simon a Péter apostol házi gazdája, s itt történtek ama jelenetek, melyekről az Apost. Cselek. könyvében a IX. és X-ik fejezetben olvasunk.

A Tabea özvegy házáról, illetve annak helyéről is van régi hagyomány, ez a város déli részein utal nehány romra. Valaha itt templom épült. Egyébiránt másfelé is helyezik ezeket a traditiókat.

Csak alig egy napot töltöttünk ez alkalommal Jaffában. Böjt ideje levén, a barátok hal-étellel vendégeltek meg. De volt egy neme a halnak, melynek kiállhatatlan bűzét sohasem feledem el. Bakkala a neve. A mint a fráter behozta az ebédlőbe, oly undoritó szag lepte meg az orrot, hogy egyhangulag felkiáltottunk: Mi ez?... Ez uraim az olasz barátoknak kedvencz eledele a bakkala, felelé a velünk étkező német páter. Bizony nem mertünk hozzá nyulni. Később, Jeruzsálemben, megbarátkoztam vele. Azért volt oly büzös, mert a szakács nem értett elkészitéséhez, nem áztatta ki kellőleg. Szárazon olyan, mint egy nagy hasáb forgács. Jeruzsálemben jobb szakácsunk volt, ott jólesett a bakkala, fehér is volt, nem oly sárga mint a jaffai, s minden szagnélküli.

Mivel Palesztinában sem kocsi, sem talyiga, sem kocsiut nem vala, hanem az emberek — mint háromezer évvel ezelőtt, Ábrahám, Izsák és Jákob — öszvéreken, szamarakon, lovakon, tevéken utaznak: a mi vezetőink is lovakat és szamarakat béreltek, melyek elvigyenek tizenkét óra alatt, másfél napi uton Jeruzsálem felé.

HATALA PÉTER.

A TEREMTÉS.

(Tanszékfoglaló értekezés.*)

Mélyen tisztelt gyülekezet! A meghatottság teljes érzetével jelenek meg e helyen, hogy egy reám nézve nagyon fontos s tanintézetünkben pedig ritka feladatot teljesitsek. A mélt. és főt. püspök ur ékes szavai épp oly hathatósan éreztették velem az általam elfoglalandó hely fontosságát, mint a menynyire int reá az a történelmi tény, mely szerint az unitárius hitfelekezet 43 év óta ily ünnepélyben mai napig részt nem vehetett. Midőn tehát kicsiny személyemet érte az a megtisztelő szerencse, hogy ily fölemelő alkalommal foglaljam el ez iskolánk és egyházunk történelmében oly nevezetes szerepet viselő, ámbár jelenleg módositott theologiai tanszéket, a legforróbb köszönetemet kell kifejeznem a Mélt. és Főt. Egyh. Főtanácsnak, hogy engemet arra kinevezni méltóztatott, a Mélt. E. K. Tanácsnak és a Tek. Iskolai Igazgatóságnak, hogy ez ünnepélyre alkalmat nyujtott.

Mélyen tisztelt gyülekezet! A mily nagy fontosságu volt a theologia az egyházban és államban a reformatióig, a közmivelődés terén a reformatió óta százunk első feléig, éppen oly kevés méltánylásban részesül jelenleg minden irányban, annyira, hogy sokáig gondolkoztam, vajon nem kellene-e nekem is védelmére állanom. Vajon nem volna-é szükség bizonyitgatnom a mélyen tisztelt gyülekezet előtt, hogy a theologiai tanár állása a mily magasztos, épp oly lényeges is, a papnövendékek előtt, hogy a tőlök választott pálya, ha anyagi tekintetben nem is kecsegtető, de szellemi és erkölcsi hivatásánál fogva, felette áll minden más pályának. De midőn elfoglalandó székem és az intézetünk multját és jövőjét vettem figyelembe, arról győződtem meg, hogy nem szükség ily védelemre kelnem, nem szükség visszafelé argumentálnom. Nem, mert egy szabadelvü theologiai intézet, a milyen ez is, mindig szükségképpen fenn fog állani, minthogy ez nem arra törekszik, hogy növendékei elméjét az elmult idők legendáival, vagy ábrándos képzelődéseivel árassza el, hanem hogy szellemi nemes gyöngyeiket összeszedvén, velök a jelenkor csiszolatlan és nyers alakjait ékesitse. Mert ez arra igyekszik, hogy az emberek hagyományos hitnézeteinek tiszteletben tartása mellett, mindent megtegyen, a mivel a nép vallásos kegyességét és erkölcsi érzelmét oda mivelheti, hogy egy szinvonalra emelked-

*) Tartatott 1880. nov. 25. az unitáriusok papnöveldéjében Kolozsvárt.

jék tudományosan mivelt értelmével. Mert a szabadelvü theologia arra igyekszik, hogy a kereszténység első századaiban szülemlett csalhatatlansági dogmát, vonatkozzék az akár egyénre, akár iratra, mint önmagával ellenkezőt megszüntesse. Mert ez tért ad a tudományos aspirationak és a végetlen szemlélődési vágynak. A mi theologiánk előtt Isten nem az ajakra nem vehető más világban honoló Jahveh, hanem felettünk és köztünk lakozó Atya, ki meghallgat, ha szavunkat hozzá emeljük. Mert Jézus e tanban levetkezi mysticus kettős természetét és olyan lesz, mint egyik az Isten gyermekei közül, tehát testvérünk és tanitónk.

Az ily szinvonalon álló theologiai intézetnek nincs szüksége önvédelemre s az ebben növekedett theologus nem pirul el az emberi tudomány előtt sem. Ellenkezőleg tanitványául szegődik az ujabb kor kritikus theologussainak s nem veszi megborzadással, ha azok a magok megszokott tudományos exactságukkal a bibliát, mint hitünk alaptételeinek canonját bonczkésök alá veszik, vagy tégelyökbe téve részeire olvasztják; nem, mert tudja, hogy a mi nemes, a mi tiszta arany, az soha sem veszti el becsét.

Nehogy a kegyeskedők önérzete azzal vádolhasson, hogy mi éppen ezért a rombolók és nem az épitők irányát követjük; előre ki kell jelentenünk, hogy irányunk mestereit nem egy tiz év s nem is egy száz év szülte, hanem szülte ama nagy szellemek serege, a kik közé egy Luther, egy Kalvin és a mi Dávidunk is tartoztak. Álláspontunk legkevésbbé sem uj, az a tudomány és theologia közötti, már régen megkezdett harcznak a folytatása, illetőleg eredménye. Ez a Galilei tanitotta leczkét tanulta meg és annak szellemétől ihletve védelmezi a szellemszabadságot a betü megölő hatalmával szemben. Ez látta ama rázkódást, melyet a tudomány a copernicusi rendszerrel a theologiára mért, s nem igyekszik az a világ szeméről akkor lehullott ködfátyolt ujból visszatenni. Nem, hanem hitelt ad az ész vivmányainak és canonja érthetetlen és sokat vitatott helyeit segitségökkel igyekszik magának megmagyarázni.

Hogy e tanszéken követendő irányt és eljárásom szellemét némileg bővebben megismertessem, felveszem a biblia első fejezetében eléadott és tán minden bibliai hely között legtöbbet vitatott elbeszélését a teremtésnek és megmutatom: hogy a tudomány és a szabadelvü theologia egymással nem hogy ellenkeznének, sőt ez amazt a maga czéljaira felhasználja és ugy jut határozott eredményekre.

A bibliai elbeszélés a földet teszi az universum központjává s teremtése idejét körülbelül négy vagy öt ezer évben állapitja meg. Az astronomia ezt a viszonyt teljesen megváltoztatja és azt mondja, hogy mekkoraságát tekintve, a föld csak parány a többi égi testek összeségéhez képest s nem hogy a

nap jőne és menne naponkint, hogy meleggel és világossággal szolgáljon neki, hanem a föld kénytelen oldalait feléje forgatni és körpályáját megfutni, ha nem akar örökös sötétben maradni. A geologia pedig feltárja aknáit, rendre vizsgálja rétegeit s következtetéseket hoz, hogy micsoda állapotokban lehetett valaha; kutatásai közben ráakad egyes ásványi, növényi vagy állati maradványokra, azokból határozza meg az ásvány-, növény- vagy állat-világ korát, gazdagságát, fejlettségét stb. Felfedezi, hogy habár az emberi fejlett organismust több orgánikus világnak kellett is megelőzni, tény az, hogy létezésének idejét irott adatokból meghatározni nem lehet. A tudomány ime tanitását a mai kor theologusa elfogadja s azt állitja, hogy ez semmi változtatást nem tesz a bibliai elbeszélés értékében, mivel az illető irónak ugy sem lehetett czélja a világnak Isten általi teremtését irni meg; csak a saját korában élt emberek gondolkozás módját irta le arról a dologról, a melyet ma a tudománynak oly hatalmas ágai, mint az astronomia és geologia igyekeznek megfejteni. És már e pontnál megszünik a biblia egy haszonvehetetlen és értéktelen könyv lenni. Tárgyunk a theologia pedig szintén mint tudomány lépik fel s átvevén a szerepet ama tudományok kezéből, azzal ő bánik el, saját fegyverével a történelmi kritikával. Kérdezzük meg tehát e kritika világánál, hogy mi van, vagy minek kellene lenni a teremtés elbeszélését tartalmazó részben (Genesis I. 1—II. 3); nézzük meg, hogy a mi el van mondva az egészen héber eredetü-é, a mint gondolhatnók, illetőleg hasonlitsuk össze a szomszéd keleti népek kosmogoniájával.

A haladó nemzetek között tán egyetlen egy előtt sem volna oly nehéz e feladat, mint éppen a magyar előtt. Ugyan kérdem, van-e magyar könyv, a melyben annyi ferdités, hiba és az eredetinek meg nem felelő rész volna, mint a bibliában van? Nincsen. A mi áll az egészről, áll annak részeiről is. Ugyanazért vegyük figyelembe, hogy a teremtés elbeszélésével megakarván helyesen ismerkedni, legelőször a hibákkal kell megküzdenünk. Minthogy pedig e hibák az eredeti documentum helytelen értelmezéséből származnak, legyünk felfegyverkezve az eredeti nyelv ismeretével. Ezt éppen annyira meglehet követelni tőlünk, mint a görög nyelv ismeretét attól, a ki Homér Iliasát, vagy a latinét attól, a ki a Cicero De natura Deorum-ját akarja helyesen megismerni. A dologra tehát. Mi van eléadva a biblia első fejezetében? Mindenek előtt: Isten teremté az eget és a földet, azaz mindent a mi létezik. De a föld még teljes zavarban volt, mint alaktalan tömeg; a föld és viz nem voltak elkülönözve s ámbár a föld szilárdan állott a maga alapján, mindent viz boritott annyira, hogy sem fa, sem állat nem élhetett meg. De nemcsak, hanem sötétség boritott el mindent s az égnek még nem vala fénye. Volt azonban egy hatalom, mely a zürzavarból rendet teremtsen. Az Is-

ten lelke lebegett felette. Ez az állapot nem maradhatott igy sokáig, mert Isten igy szóla: legyen világosság és ime világosság lőn az első nap. Azután előállitá a nagy terjedtséget, mely a nagytömeg vizet kétfelé választotta. Ez volt a második nap. Következett a harmadik. A hatalmas isteni szó öszszegyüjté a vizeket, kitünteté a szárazt és azon a növényeket. A negyedik napon már az égi testeknek kellett megjelenni, hogy világoljanak és különitsék el a nappalt az éjjeltől s különösen, hogy megmérjék az időt és kijelöljék a napokat, éveket sat. Az ötödik napon a vizek halakkal teltek meg s a földfeletti hely madarakkal. Végül a hatodik megkoronázta az egészet a négylábu állatokkal és minden másfélével, hogy az embert, mint mesteröket is magába fogadhassa. A hetedik lett a teremtő pihenése napja.

Ennyiből áll röviden a teremtés leirása. Kétséget nem szenved, hogy ez a mily egyszerü, épp oly magasztos is. De a mi a kegyesen buzgalkodót annyira meghatja, az a tudományosan vizsgáló és itélő előtt, még antik jellegeért sem válhatik egyszersmind történelmi ténnyé s nem lehet egy magában döntő tekintélyü. Igy a kritikus szem ebben az elbeszélésben is azonnal felfedezi azt a nehézséget és ellenmondást, hogy a menny és a föld teremtése kétszer van előadva (1. és 9. v.) s hogy Istennek egy alaktalan pusztaság teremtése tulajdonittatik. E lényeges kérdés megoldását sikerrel kisérlették meg többen és megegyezőleg állitják, hogy az első vers nem tartozhatott az eredeti documentumhoz, hanem azután tétetett elébe, mintegy bévezetésül. Ezt igy kivánja mind a héber felfogás, mind a dolog természete, mert ekkor az isteni parancs: „legyen világosság“ lesz a teremtés első ténye, a mi a menynyire méltó Istenhez, mint törvénytartó és bölcs kormányzó hatalomhoz, éppen annyira megfelel az ősi népek vallásos képzelődésének, kik a napot tartották legfőbb hatalomnak, azt méltatták legnagyobb tiszteletre. A hires ángol költő Milton is ezt látszik kifejezni, midőn elvesztett paradicsomában (III. ének) igy szól: „Köszöntlek oh szent világosság egeknek idősbik lánya! avagy örökkévaló sugár társa az örökkévalónak. Nem vétkezem-e ellened, ha igy szólitlak meg?“

De ezt kivánja továbbá a szöveg is. A teremtés hat ténye két parallel szakaszból áll, melyek közül az első az élettelen és nem mozgó; a második az élő és mozgó lényeket tartalmazza. A két szakasz első tényei a világosság és a világitók teljesen megfelelnek egymásnak.

Vizsgálódásunk alatt még egy másik nehézségre is akadunk t. i. a teremtés harmadik ténye után (9. v.) a föld elválasztatik a viztől és teremtetnek a növények és ennek megfelelően a hatodik tény után teremtetnek a földi állatok s azután az ember. Mindkét esetben két egymástól teljesen különböző dolog, a mit bizonyit a helybenhagyó „és ugy volt“

kifejezés ismétlése is. Ebből pedig azt kell következtetnünk, hogy itt az eredeti alakot megváltoztatta valamely önkényes kéz. Ez a körülmény pedig arra a meglepő másik tényre vezet, hogy a teremtés fogalma és a hetes szám használása nem lehetnek egy idejüek s hogy a teremtés tényei csak akkor vonattak be a hetes szám keretébe, a midőn ez „szent“ jelleget öltött magára. A Genesis (vagyis I. Móz. 1.26.) tekintetbe vételével, mely a dolgok teremtésének rendjét adja elő, a következő táblázatot állithatjuk meg a teremtésről:

1.) Világosság.	— —	5.) Világitók.
2.) Viz.	— — — —	6.) Halak.
Ég.	— — — —	Madarak.
3.) Föld.	— — — —	7.) Földi állatok.
4.) Növények	— — —	8.) Emberek. *)

A világosság valósággal egyikhez sem tartozik; az áthat mindent, az az universum lelke, minden élet forrása, az felette áll mindennek és átöleli az egészet. És ezzel ismét arra a magasztos eszmére jöttünk rá, a melyből kiindultunk t. i. hogy az Isten első parancsa ez volt: legyen világosság. (A héber leirásban a viz és az ég oly nagyon össze vannak szőve, hogy sajnos, de nem lehet elválasztanunk.)

Ha könyvünket a II. rész negyedik versén kezdve, a hová eddigi rövidre összevont vizsgálódásunk vezetett, tovább olvassuk, ugy tetszik mintha ott a már megismert dolog folytatását látnók. Pedig nem ugy van, mert habár a tárgyak ismeretesek, habár azoknak szine s tán még alakja is olyan, mint ezeké, rövid megfigyelés után ugy vesszük észre, hogy sem jellemök, sem nyelvök, sem természetök nem az; sőt hogy iróik annyira különböznek egymástól, mint a puszták széleslátkörü fia, a kicsiny világu völgyi lakótól. Ne rettenjünk csak vissza a közelebbi vizsgálattól és összehasonlitástól, mert hisz a dolog sokkal egyszerübb, mintsem előre gondolnók. Az esemény röviden ez: midőn Jahveh (a megszokott forditás szerint = Ur) az eget és földet teremtette, sem növény, sem fű, sem eső, sem pedig ember nem volt. De Jahveh embert csinált a föld porából s orrába az élet leheletét lehelte s így lett élő lény. Ezután csinált egy kertet a gyönyörüség (vagy Éden) földén s abba helyezte az embert. Azután mindenféle növény, gyümölcs és viz teremtetik az ő számára, de mivel boldogsága még ezzel sem volt teljes, saját testéből adatik neki segitőül egy asszony.

Ki mondhatja, hogy ez az első történetben leirt emberrel azonos volna? Azt hiszem senki, mert az első szerint az ember ugy teremtetik, mint a többi állatok és pedig egyszerre

---

*) E felosztást legelőször Ewald Henrik tette. (Jahrb. der Bibl. Wissenschaft 1848) Őt követte számos német kritikus. Tőle teljesen függetlenül azon eredményre jött Martineau Russel angol professor is, a kit mi is követtünk.

férfivá és asszonnyá, holott a második szerint a férfit külön és legelőször teremti Jahveh. Valamint midőn Isten azt mondja: „Sarjadzék a föld füvet, növényt és gyümölcsöt“ stb. ebből senki egyes külön fűszál-, növény- vagy gyümölcs-teremtését nem érti, ugy ebből: „teremtsünk embert képünkre és hasonlatunkra stb. az általános emberfaj teremtését kell hogy értsük. Hogy pedig a másodikban csakugyan egy ember teremtése van értve, bizonyitja az, hogy a kert neki adatik, hogy a héber szó háádám (הָאָדָם) még csak a tulajdon nevet is kizárja s hogy Havváh (Éva) minden élő anyját jelent.

De továbbá amabban az ember olyan, mint a többi állatok, azzal a különbséggel, hogy ő az Isten képére teremtetik, mi alatt csak is emberi alakot és tehetséget érthetünk (l. Gen. XVIII.) ebben pedig az ember a föld porából formáltatik élő lélekké. Ott a férfiak és asszonyok együtt teremtetnek, itt az asszony teste az emberéből vétetik, hogy viszonyuk annál élesebben kitünjék. Az utolsó szerint Isten saját lelkét lehelte bele, egész életét a szellem kormányozza s minden tettéről felelős. Egy vétek elkövetése által, ha bizonyos tekintetben hasonlóvá lesz is Istenhez, a mennyiben a jó és a rosz ismeretére jut, de elveszti méltóságát, el boldogságát, kiűzetik a paradicsomból.

Az eltérés kitüntetésére nagy nyomatékul szolgál az Isten neveinek használása. Az első csak az Elohim nevet ismeri, a második a Jahveht használja. Az egy többes köznév, mely az ó testamentumban nagyon sokféle alakban szerepel, ez pedig egy szent tulajdon név, melyet a legnagyobb bün volt ok nélkül felvenni. (v. ö. Ex. VI. 2. 3. és III. 13. 14.) Mintha a második iró érezte volna, hogy e nevet nem volt szabad használnia, melléje csatolja még az ismert Elohim nevet is s mindig Elohim-Jahveh alakban használja. Az eltéréseket még sok kisebbszerü dologgal is lehetne indokolni, ha azt egy angol iróval szólva feleslegesnek nem tartanók.

Valaki tán azt kérdi, hogy a kis zsidó nemzetben, hogy irhatott két iró oly teljesen eltérően ugyanazon dologról? De, mivel e kérdés magával vonná ama másikat, hogy vajon egy korban irtak-e s minthogy pedig az arra adandó felelet az ó testamentum többi könyvei megvizsgálását is magával vonná, erre jelenleg nem térhetünk ki. Igy szintén mellőznünk kell a második elbeszélés több igen fontos részének a megvizsgálását, milyenek: mi volt az Éden kert? hol volt? hány folyó volt benne? hogy érthetni a kigyó sajátságos szerepét (III. fej.)?

Remélve, hogy a fennebbi kisérletek nem voltak teljesen eredménytelenek és hogy a kritika romboló kezei között nem pusztult össze minden, hanem csak a tiszta arany vált ki, még egy lépéssel tovább vezetem a nagyérdemü hallgatóság becses figyelmét a megkezdett irányban és megmutatom, hogy a Ge-

nesisben eléadott teremtés esemény irója nem hogy tárgya teljes ismeretét és igy hitelességét igényelhetné, hanem még az eseménynek alapeszméit is a szomszéd népektől kölcsönözte nagy részben, vagy legalább idegen hagyományok sugallatára irta.

E feltételünket kisebb nagyobb mértékben megerősitenék az ind és égyiptomi rokon kosmogoniák is, de ezeknél megfelelőbb a persa kosmogonia, mely szerint Ormuzd (Ahura Mazda) hat időközben teremtette a világot; még pedig 1) a világosságot az ég és föld között, az eget és a csillagokat (45 nap). 2) a vizet, mely a földet boritotta, de a mely a szél csinálta mélységbe sülyedt és a földbe záratott (60 nap). 3. A földet, illetőleg legelőször egy magas hegyet a föld magvául (75 nap). 4) A fákat (30 nap). 5) Az állatokat, melyek mind az ős állattól származtak (80 nap). 6) Az embert. A teremtés bevégeztével Ormuzd az égiekkel ünnepet ült, s minden évre ily ünnepet rendelt el.

Nem lehetetlen, hogy ez a kosmogonia egy még régibből vonatott össze, mely szerint a teremtés 8 nap alatt történt. 1) az ég, 2) a vizek, 3) a föld, 4) az ős tehén, 5) a fák, 6) a tüz, 7) az igazmondó ember, 8) a ragadozó állatok. Továbbá a phoeniciaiaké szintén nagyon hasonlit a héber kosmogoniához, de a legutóbbi tudományos kutatások szerint legmeglepőbb a a babyloniban feltünő hasonlóság.

E téren a Layard, Botta és Rawlinson neveket a tudományos világ tisztelettel emlegeti, de legtöbb hálával tartozik a korán elhunyt angol assyriologusnak Smith Györgynek. Smith Káldéai Genesisében, előre bocsátván, hogy forditásában sok a hiba, azt irja, hogy a babyloni teremtésnek babyloni elbeszélése lényegében megegyezik a bibliai leirással. Kezdetben létezett valamely vizállományszerü chaos, s abból származott minden dolog. A 12 cserép tábla közül az ötödiken, mely meglehetős tisztán olvasható, el van mondva, hogy Isten teremtette a csillag csoportokat, a bolygókat, a holdat és a napot. Azután meg van emlitve a házi állatok teremtése és egy más töredéken az emberé, ki itt is Ádámnak neveztetik, mint a bibliában. Kezdetben tökéletes, de egyesül a mélység sárkányával, a chaos szelleme állatával, megbántja Istenét, ki őt megátkozza. Ezt követi egyfelől a chaos, másfelől az istenek közötti harcz. A csata a jó lelkek győzelmével végződik.“ Ennyiből áll rövidre vonva a Smith előadása, megjegyzendő, hogy ebben is, valamint a bibliai elbeszélésben eredetileg sokkal többnek kellett lenni.

Az a kérdés, hogy ezek rokonok-é egymással? és ha igen, melyik régibb? Ki adhat erre határozott feleletet? Hisz az assyr és babyloni kosmogonia is oly bizonytalan, mint a héber. Igen, de annál még sem bizonytalanabb, elannyira, hogy, ha a tények oda mutatnak, semmi okunk sincs megvonni ama-

zoktól az elsőséget. Smith megengedi, hogy a Ninivéhben kapott táblák Kr. e. 670 évből valók, de azt is állitja, hogy nem eredetiek. Az assyrok is elismerik, hogy irodalmuk a babylonbeliből kölcsönzött. Babylonban pedig fejlett irodalom volt már Kr. e. 2000 évvel. Ha valaki azt mondja, hogy már ekkor a hébereknél is meglehetett a vitatott kosmogonia, akkor a dolognak egy másik oldalát vesszük fel és azt kérdezzük, hogy melyik származott a másikból. Itt pedig könyebb lesz eligazodnunk, mert hisz az apa mindig megkülönböztethető a fiutól s a folyó irányát is meg lehet határozni. Igy a hagyományok közül el lehet választani az eredetit a származottól. Pld. maga a név h é b e r azt jelenti, hogy „E u p h r a t o n t ú l i“ és e nevet főleg az idegenek alkalmazták a zsidókra. Ábrahám a zsidók ősatyja a biblia állitása szerint Kaldea U r nevü városából származott.

Ha tehát Ábrahám és az ős héberek Kaldeából származtak, nyelvöket és szokásaikat is onnan kellett hogy hozzák. De mivel Kaldeát és Babylont az assyrok meghóditották volt, az is természetes, hogy azoknak ős lakói az akkadok s z o k á s a i, e s z m é i és g o n d o l a t a i b ó l is sokat sajátitottak el. Innen a hét hét napja, a hónap 4 hete, a 7-es szám szentsége mind babyloni eredetüek. A sabbath vagy szombat (assyr sabbatu) szó sem volt ismeretlen az assyrok előtt s annyit jelentett, mint: n y u g a l o m n a p j a a t e s z i v e d n e k. A héber nyelv parallelismusa assyriai, de Babylon őslakóinál az akkádoknál is ismeretes volt. A héberek vallásos eszméikből is sokat kölcsönöztek a babyloniaktól, igy az „alvilág“ babyloni eredetü. A sémi népek istenei szintén babyloni eredetüek. A nap-isten Baal a babyloni Samos, és Saturn-Moloch az assyr Malik. Schrader szerint a bűntudat is babyloni eredetü: csak a jó fog boldogulni, s a rosz megszégyenül“ tanitja a babyloni zsoltár.

A pénznemek eredetét Babylonra vezethetni vissza.

A viszonyt azonban legtisztábban kitünteti és csaknem bevégzett ténynyé teszi a két elbeszélés összehasonlitása. A héber elbeszélés a módositás nyomát viseli magán. Ezt láttuk a 7-es szám alkalmazásánál. A teremtési legendák mind a héber monotheismushoz vannak alkalmazva, mint az Elohista és Jahvista documentumok mutatják. Azonban a héber leirás nem csak hogy egyszerübb és hatásosabb, de tisztább is. Ebben az égi testek már nem égi lények. A babyloniból csak az van megtartva, a mi nem vezethet nap, hold vagy csillag imádásra.

Mindezekből pedig a következmény az, a) hogy csak az assyr és babyloni kutatások vezetnek rá minket a Genesis sok részének eredeti forrására. Tisztába hozzák előttünk azt a tényt, hogy a teremtés-esemény elbeszélésének egyik részét sem irhatta Mózes, hanem hogy jelen alakjok nagyon késői eredetü s sok kéz nyomát viseli magán; b) hogy az ó-testamentum-

ban szorosan meg kell különböztetni a historiai részt a mythikustól. Igy pld. hogy Ábrahámnak Káldea Ur nevü városából való származása történelmi; holott az ember bűnesete a mythikus részhez kell hogy soroztassék; c) hogy a héberek nem voltak egy külön önálló nemzet, hanem nyelvök a sémi népekével azonos volt, s hogy vallásos nézeteik éppen ugy átmentek a fejlődés minden fokán, mint bármely más nemzeté; d) hogy a tudomány és vallás közötti összeütközés, a mely főképp a Genesis-en s annak különösen a teremtést tárgyazó részén alapult, megszünik. A történelem visszanyeri érdemlett helyét. Sorakozik a római és görög kosmogoniák mellé s leend belőle az a mi volt t. i. hű feljegyzése a kezdeties emberi elme képzelődésének, forrása az őskor népei psychologiájának. (v. ö. Unitarian Review 1880.)

A tudomány kibékült a theologiával: együtt épitik a közmivelődés nagy épületét; egy a czéljok, habár különböző irányban müködnek is, t. i. a szellemi tökéletességre jutás. Szomoru vigasztalás ez sok vallásos-geologusnak, a kik a tudományt a bibliának akarták alárendelni, kik a világ rendjét amaz egyetlen könyv betüivel akarták igazgatni. Annál szomorubb ama hires dogmatikusra nézve, a ki a bűneset kegyetlen és igazságtalan dogmájában való hitet állitja az emberiség üdve feltételének. Ime kiüzetett a paradicsomból, ki az egész Szentföldről, meg van fosztva talpkövétől, meg hatalmától.

Ne féljetek kicsinyhitüek, mert Isten, a ki igéretet tett Ábrahámnak, nem hagyja el a benne hivőket. Ne féljetek a Káldoknak való szolgálattól. Legyetek nyugodtan e földön, szolgáljatok a babilonbeli királynak és jól leszen dolgotok (2. Kir. 25.24.). Isten igéretet tett az ő prófétáinak, nem veszhet el az ő népe, ha hiszen benne. Ime Babylon, a mely átokként nehezedett rátok, lészen szabadulástoknak a megteremtője. Ez teremt nektek profétákat, a kik a legtisztább és legszivrehatóbb hangon jelentsék ki, hogy egy a Jahveh és rajta kivül nincsen más Isten. Igy vigasztalta csüggedésben levő népét a lánglelkü próféta a babyloniaktól való félelmök közepett. A próféta intő szava alkalmazható ma, annyi ezer év után. Mintha a történelem ismétlődnék. Mintha a félelmes országot végül legalább nekünk Izrael hitörököseinek kellene megkedvelnünk!

Igen, nagyon tisztelt gyülekezet, kedves ifjuság! Az assyr és babyloni felfedezések és a kor szabad szelleme a theologiát tudományos szinvonalra emelik, a modern kritika pedig a bibliát egy eddig nem is sejtett kincstárrá teszi. A midőn ez ezredéves legendáival mély reverentiával tölti el szivünket az ős patriárkák és próféták nagy alakjai előtt, egyszersmind hálára nyittatja meg ajkunkat, hogy valahára felfedezhettük a vallásban őseink hazáját, hogy megláthatjuk ama bölcsőnek legalább darabjait, a melyben ringatták hitünk ősatyjait s megismerhetjük a dajkákat, kik dalaikkal mulattatták őket.

Egy új világ áll előttünk. Sok, nagyon sok van még elrejtve kincseiből. Forditsuk hát bizalommal keletfelé mi is arczunkat, mint az igazhitü muzulman s onnan várjuk a feljövő napot. Ha tán sugarai nem oly csillogók, mint a minőhez nyugoti miveltségtől elkényeztetett izlésünk hozzá van szokva, gondoljuk meg, hogy azokon csak az ősiség tisztes nyomai látszanak. Fényök, ha még nem hat kellően ránk, csak annak a jele, hogy szemünkről még nem hullott le egészen a fátyol, hogy még mi annyi ezer év után némileg chaossal vagyunk körül véve és várva várjuk, hogy ismét zengjen el amaz első és legnagyobb isteni parancs: „l e g y e n v i l á g o s s á g!

Mélyen t. gyülekezet! A fennebb elmondottakat ohajtottam tanári székem ünnepélyes elfoglalása alkalmával eléadni. Érzem azok hiányát és jól tudom, hogy a kivánalmaknak kellően nem felelnek meg. Némelyek tán egészen programmszerü értekezést vártak. Ez ellen, azt hiszem nincs miért védekeznem. E tanszék természete nem olyan, hogy az azon működő tanárnak előre ki lehetne jelölni, hol mozogjon és hol ne. Ezt intézetünk szelleme sem engedi meg. A mi jelszavunk az volt és az lesz: m i n d e n e k e t m e g p r ó b á l j a t o k é s a m i j ó a z t m e g t a r t s á t o k. Talán némelyek azt a megjegyzést is tehették, hogy oly fontos tudományágak felülmulják egy ifju ember erejét. Valóban lehetetlen nem is éreznem gyengeségemet, midőn rá gondolok ama jelesek hosszu sorára, kik közül csak egy Sylvester, Szász Mózes, Székely, Kriza neveit kell hogy fölemlitsem és Simént, ki éppen e szakban egyházunk körén kivül is hiressé vált és a kinek tanitványai közé én is szerencsés voltam tartozni. De töprengésem közben megnyertem a vigaszt is, megnyertem azt a könyvek-könyvéből, a mely a tanitójoktól megfosztott tanitványok kesergésének legérdekesebb képét és az arra kapott isteni szózat legnagyobb vigasztalását irja le. Én is hallottam ama szózatot habár távolról is s az óta mostanig Istentől nyert minden erőmből oda müködtem és ezen tul is oda fogok müködni, hogy a törvény, a próféták és az evangelium magasztos igéit minél tisztábban értsem meg s arról minél eredetibb képet nyujtsak tanitványaimnak. És itt tisztelt papnövendékek, kedves barátim, engedjék meg hangsulyoznom, hogy az önök lelkiismeretes buzgalma és bizalma az egyik kiváló feltétel pályám sikerére. Kérem is, hogy ezekkel ajándékozzanak meg. Önök pedig igen tisztelt tanártársaim, fogadjanak bé érdemes körükbe és támogassanak eddig is tanusitott és általam oly nagyra becsült barátságokkal és utmutatásaikkal, hogy igy az én felette nehéz feladatom ez által is megkönnyitve legyen. Magamat szives jó indulatokba ajánlom!

BOROS GYÖRGY.

CHANNING „TÖKÉLETES ÉLETE.“

Sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak, kiknek Isten lelke mérték felett adatik. A vallásos genius, bár természeténél fogva, bizonyos mértékben, minden ember vallásos, a legritkább s épen azért a legcsodálatosabb jelenség. A múzsa istennője még könnyebben érintheti ihlettel az ajkakat, s nemünk a költészet terén aránylag sok fényes és dicső nevet tud felmutatni. S a müvészet más ágai: a festészet és szobrászat történelme hosszu sorát tünteti fel ama teremtő szellemeknek, kik az örök szépet halhatatlan alakokban testesitették meg. A tudomány sok felfedezővel dicsekedik, mert inspiratioját nagy részben az érzéki világban elért eredményekből meriti. Ámde az örök láthatatlan erkölcsi tökély fénykörét megközelitni, a kinek lényében a szent, szép, jó és igaz isteni sugarai a szellemi örök villágosság napjává egyesülnek, csakis azoknak adatott, kiknek lelki szemei előtt megnyilatkozik az ég, és mennyei dicsőségével feltárul a szentek szente. A múltban is kiválólag csak egy nemzet birt a szentek szente fényességébe bepillantani, csak a héber nép látnokainak magasröptü profétálása emelkedett fel az Örök Egység eszméje fenséges magaslatáig és csak egy rendkivüli nagy lélekben tükröződtek vissza minden sugarai a végetlen tökéletességnek. A vallásos genius útja a legnehezebb. Mig a müvészi szellemnek eszmei tekintetben a nagy egész valamely kis egészét, egy történeti csoportozatot, vagy a természet valamely szép táját kell felfogni, a vallási lángelmének a világot kell nagyszerüségeivel, fény- és árnyoldalaival átölelni, a nagy mindenség öszhangját titkaiba elmélyedve keresni, mig végre a világegyetem, középpontján az istenség éltető szellemével, mint örök, isteni műremek jelenik meg sovárgó szemei előtt. De ez még nem minden. Nemcsak a bámulatos külső világnak isteni művészét, hanem lelkünk még bámulatosabb — mert kikutathatlanabb — világának örök szent eszményét kell föllengő szárnyalásaival fölérni, az erkölcsi jóságot és szeretetet lelkének isteni aspiratiojával megtalálni. Meg kell ittasulni az istenségtől, miként Novalisnak és betelni a világszellem nagysága, hatalma, tökéletessége, szent czéljai és csodálatos müködése élő érzetével. Oh mily magaslat ez! és a léleknek minő nagy arányai kivántatnak, hogy oda fölszálhasson. Csak is, a kinek lelkében az értelmi és erkölcsi, az igaz, szép, jó és nemes a legbámulatosabban egyesülnek, és nagy arányokban kifejlődve vannak, csakis a kinél az összes érzelmi és szellemi

erők egy csodálatos hármoniát alkotva öszhangzatosan működnek, tud e magaslatra felemelkedni, csak az ily lélek tudja Istennek lényét és teremtett világa nagy összhangját magába befogadni s Isten működését a világban és az emberiség életében mindenütt látni, megismerni és érezni.

Ah! de mily kevés szellemnél jelentkeznek eme nagy arányok teljességben! Kevésnek adja az Isten a rendes mérték felett az ő lelkét s Channing e kevesek közé tartozott. Ő vallásos genius volt, a szó legvalódibb értelmében, Istentől ihletett férfiu. S nem tulzó bámulat, hanem teljesen kiérdemelt czim, ha őt a 19-ik száz egyik legnagyobb prófétájának nevezzük. Bunsen a nagyhirü német tudós és iró az ő európai befolyásáról szólva igy nyilatkozik róla: „Channing befolyása az európai continensre nagyobb, mint bármely szerzőé a jelenben vagy a multban és hogy ha ő nem az Isten jelenvalóságának prófétája az emberiségben, más ilyent senkit sem ismerek. Renan, az ismert franczia iró is születésének százas évfordulati ünnepélye alkalmából a Londonban összegyült unitárius és más szabadelvü keresztények meetingjéhez intézett levelében azt mondja: „Channing valódi próféta volt." Önöknek okuk van megünnepelni a 19-ik száz eme szentjét, a ki nagyobb mindazok közt, a kiket Róma valaha kanonizált.

Channing prófétai lelkülete két fővonásban fejezhető ki: az Istenség élénk érzetében és az emberiség iránti mély tiszteletben, s gondolatainak, melyeket a világ és az örökkévaló szemléletéből s az evangeliumokból meritett, összesége: „erkölcsi tökély alkotja az Isten lényegét és erkölcsi tökély a végczél az emberre nézve."

E nagy alapgondolatnak illustratiói összes müvei, melyeknek egyik sorozata épen a napokban magyar nyelven sajtó alól kikerülendő „Tökéletes Élet," melyet az alábbiakban kivánunk ismertetni.

A „Tökéletes Élet"-ben az első értekezés az emben levő vallásos elvet tárgyalja. A vallás csirái saját természetünkben vannak. Az elv, melyből a vallás származik, az emberi természetben levő ama vágy, mely szerint egy magánál tökéletesebb lénynyel viszonyba kiván lépni. A vallás az ember természetére tartozik. Ennek bebizonyitására Ch. először a józan észt veszi vizsgálat alá. A józan ész őseredeti, legmélyebb és legtisztább eszméi azok, melyek Istenhez vezetnek. Lelkünk egy más tehetségében, a lelkiismeretben, szintén természetes tényezőjét találjuk a vallásnak. A lelkiismeret szózata az istenség szava mi bennünk. A lelkiismeret a vallás hirnöke. Érzéseinket vizsgálva még tisztábban átlátjuk, hogy természetünk a vallásra van formálva. A gyermeki szeretet, a szülői jóság iránti hálás érzés az emberi szivnek legelső érzelmei. Ez a vallásnak is csirája és alapelve. A vallás

a mi mennyei atyánk iránt keblünkben felébredő gyermeki szeretet. S miután Ch. az emberi természet mindeme tehetségeiben a vallás csiráit fedezi fel, a bennünk levő vallásos elv mivelésére buzdit, mi ama tehetségeinknek fejlesztése által történik.

A második beszédben Ch. a vallásos elv tárgyára: „Istenre tér át, kijelentve a világegyetemben és az emberiségben.“ Isten állandólag körülvesz minket oktatásaival. Az ő bölcsessége mindenütt jelenvaló. S bölcseségének két nagy tanitója: a külső világ egyetem és a gondolkozó erkölcsi lények világa. A bölcseség vagyis az erkölcsi és vallási igazság szava szól hozzánk a világegyetemből. A természet mindenütt rámutat szerzőjének végtelenségére. A természet egy nagy egész, melyben a legkisebb tárgy is hat minden tárgyra és rá is hat mindenik. A világegyetem öszhangzatos mü, mely egy végetlen hatalom, értelem, tisztaság, boldogság és szeretet jelképe. Az isteni bölcseség szava még inkább nyilatkozik a szellemi világban. Az emberi természetben egy igazán isteni elem van, mely méltó minden tiszteletre s a végetlen, mely a külső világegyetemben tükröződik, még sokkal fényesebben rajzolódik le a belső szellemi világban. Az ember legnemesebb tehetségeivel az isteniről tesz bizonyságot az emberben.

Megtalálva Ch. az emberben a vallásos alapot és annak tárgyát a világban és az emberi szellemben kijelentve, következő két beszédében az Isten egyetemes tulajdonságairól alkotott szemléleteit terjeszti elé.

— „A közös Atya“ czimü beszédében Istent ugy tünteti fel, mint a ki nemcsak a zsidóknak, hanem a pogányoknak is Istene. El kell ismernünk ez igazságot, ugymond, mert az Isten a pogányok szivébe is törvényt irt; továbbá, mert a pogány korszakokban is az emberi természet bámulatos eléhaladást tett. A görög népnek Isten a szépség kijelentését adta. A zsidó nép kiválasztottsága csak arra szolgált, hogy az egyetlen Isten tiszteletét fentartsák és az egész világ számára előkészitsék. Ábrahám azért hivatott ki, hogy az ő magvában a földnek minden családjai megáldassanak. Mózes a Jézus előhirnöke volt. Az Isten egyetemességét tanitja a természet és az emberi élet is. Isten nemcsak a gazdagoknak, hanem a szegényeknek is Atyja, nemcsak a jóknak, hanem a roszaknak is Istene, kiknek megtérésüken örvendez. Ő a közös Atya.

„Az Atya szeretete az emberek iránt.“ Az Atya szeretete egyetemes. De az Isten az egyetemes iránt való szeretetében nem felejtkezik el az egyesekről sem. Semmi következetlenség sincs abban, hogy az Isten részletes és egyetemes gondviselésében egyszerre higyjünk. Az egyén az élő egésznek egy élő része s az egész a részek gondozása által tartatik fenn és tökélyesül. Milliók lé-

nyeges érdekei minden egyes érdekeivel közösek. Hogy az Istennek az egyesekre gondja van, e tannak megmérhetlen fontossága van az emberi életre. A ki érti, hiszi és érzi, hogy ő, mint egyén, a végetlen teremtő folytonos figyelmének tárgya és hogy a legfőbb lény személyes érdeklődéssel viseltetik nemcsak jelen boldogsága, hanem állandó tökélyesülése iránt is: a gondolatok és megihletődés magasabb honába emelkedett. Az embernek azért kötelessége az élő Istennel való lényeges viszonyának maradandó öntudatára törekedni, eltávolitván, minden rosszat és erkölcstelent, mi ezt a viszonyt zavarná.

Mig az előbbi beszédben Ch. az Istennek az emberekhez leszállását, a következőben „Az élő Istenben való bizalom“-ban az embernek Istenhez való felemelkedését tanitja. A bizalom lényeges része az emberi természetnek. Bizalommal kezdünk az élethez, ragaszkodunk szülőinkhez s zsenge korunk vezetőihez. Eléhaladott korunkban is bizalom nélkül nem élhetünk. Arra születtünk, hogy másokban bizzunk. De gyakran történik, hogy megcsalatunk s a bizalomnak addig nincs teljes nyugalma, mig meg nem találta a tökéletes lényt. A vallásos bizalom Istennek az egyes személyek iránt való atyai szeretetén nyugszik. Azonban nem azért kell Istenben biznunk, hogy ő megadja számunkra mindazokat a javakat, melyeket szabad tetszésünk szerint kivánunk, hanem mert ő természetünk tökélyesülését óhajtja és hogy e nagy czél elérésére oly utakat és módokat nyujt, melyek az ő mindentudósága és az ember erkölcsi szabadságával teljes összhangban állanak.

„Az élet Isten adománya“ czimű értekezésben Istentől való függésünket világitja meg. Életünk sikereit bizonyos értelemben magunknak köszönhetjük, de másfelől nem tagadhatjuk, hogy sikereink a mi hatásunkon egészen kivül eső befolyástól függnek s függésünket épen legnagyobb győzelmünk pillanatában kell hogy elismerjük. E függésünket érezzük az egészség tekintetében, a világi javak szerzésében. Függünk Istentől az értelemért, s erkölcsi és vallásos tehetségeinkért is, mert hogy jellemünk és magunk viselete felett hatalmunk van, az természetünknek és lelkünk alkotásának kifolyása s e függésünket Istentől abban az arányban érezzük, a melyben a vallás szellemi voltát felfogjuk.

„Az élet valódi czélja.“ A czélt, melyre valamely lény teremtetett, szükségképen ennek természete határozza meg. Az emberi természet oly tehetségekben nyilvánul, melyek azt mutatják, hogy az embernek a testi létezésnél magasabb czélja van. Az emberi szellem oly értelmi erőt fejt ki, mely annyira határtalan és terjengő, mint maga a mindenség. Valódi elhivatását szelleminek nevezhetjük, mely teljesen különbözik az állatitól. Az embernek főleg szellemi természete van. S a testi jóllétért fáradozása, az anyag tanulmányozása közben is szellemi javakat keres. A szellemi az örökkévaló, s létezésünk czélja ebben határozódik.

A következő beszéd a „vallás tökéletesitő erejét" tünteti fel. Egy értelmi és erkölcsi lénynek legfőbb java természetének tökéletesitése. A vallás erre különösen alkalmas, mert a lelkiismeretnek végetlen nagy értéket kölcsönöz, az erkölcsi javulás és a jellem emelésének hatalmas rugója. A vallás az értelmi erőkre is hat. Az értelmet megihleti, kedvez a lélek egyenességének, őszinte magatartásának, hogy a világosságot, bárhonnan jöjjön, befogadja. S végül az értelmet a legmagasabb rendü igazságokra s igy égi boldogságra vezérli. A vallás arra hiv, hogy legyünk tökéletesek, mint a mi mennyei Atyánk tökéletes.

A hátralevő értekezésekben Ch. a kereszténységgel és alapitójával foglalkozik.

„Jézus Krisztus a mi testvérünk, barátunk és szabaditónk." E beszédben Jézus ember voltáról való nézeteit fejti ki. Jézus születésénél fogva valóban emberi lény. Azon kell örvendenünk, hogy ő szülétett, a mi vérünkből való vér volt, s nem valamely eleve létezett dicsőségben jelent meg. Ha mint természetfeletti lény jött volna az emberekhez, nem kelthetett volna maga iránt bizalmat, rokonszenvet, de igy az emberek mint testvérüket, barátjukat és szabaditójukat fogadták. Azon is kell örvendenünk, hogy Jézus alázatos sorsban született, mert a szenvedések fejtették ki szellemének és jellemének nagyságát, melyek által az emberiség szabaditója. Jézus szabaditó müve: az ember szellemének fölszabaditása.

„A keresztény vallás lényege." Mi a kereszténység? Mi annak lényege? Az egy nagy elvben keresendő és ez: hogy az Istennek határtalan szeretetével czélja az emberi lélek tökéletesitése. S igy az uj szövetség a boldog Isten dicsőséges evangeliuma. Abból azt tanuljuk, hogy Isten az emberi lélek iránt kimondhatlan érdekkel és szeretettel viseltetik, s annak erkölcsi tökéletesedését kivánja, mire nézve az abban foglalt tanitások a leghatalmasabb eszközök.

„A kereszténység czélja a tökéletes élet." E beszédben még részletesebben találjuk kifejtve azt a nagy elvet, hogy a keresztény vallás czélja az ember tökéletesitése. A kereszténység kitünőleg arra tanit, hogy az Isten akaratját nem elég ismerni, hanem követni is kell. Az Isten akaratjának követése a kereszténység kezdete és czélja. Némelyek a kereszténységben a Jézus Krisztusban való hitre helyezik a fősulyt. De mi természetünk tökéletesitését csak ugy mivelhetjük, ha gyakorlatilag hiszünk a Jézusban, azaz hogyha engedelmeskedünk Isten akaratjának, mint ő engedelmeskedett s megközeliteni igyekszünk az ő élete és jelleme tökéletességét.

„Az egyetemes egyház" czimü beszéd zárja be a „Tökéletes Élet" sorozatát. A keresztények, a mennyiben ugyanazon szellem lelkesiti, egy testet alkotnak. Jézus Krisz-

tus a fő és a keresztények az ő teste, élő tagjai egymásnak. Jézus a pásztor, a keresztények a nyáj. Igy a keresztény vallás kitűnőleg társadalmi vallás s annak követői egy szellemi társaságot alkotnak az egész földön keresztül. De az egyetemes egyház emez egysége nemcsak a földre terjed ki, hanem a boldog túlvilág lakóira is. Az elköltözöttek szellemi öszszeköttetésben vannak a földön élőkkel. A halál a szellemi társaságot nem bonthatja meg. Az égi keresztények, kik a földön barátaikért és testvéreikért imádkoztak, miért ne emlékezhetnének róluk és miért ne imádkozhatnának érettük a mennyei honban is. Ez az ő összeköttetésük. A földiek pedig emlékezet és remény által járulnak az egyességhez. Emlékeznek a megdicsőült szentek életére és jellemére s reménynyel tekintenek az ő társaságukra a boldog jövő életben. Mily dicső az egyetemes egyház igy szemlélve! Magában foglalja a tökéletes lelkeket az Isten trónja körül, a szenteket az égben és az Atyának gyermekeit e földön.

Halvány kivonata ez ama mély vallási igazságoknak, melyeket a „Tökéletes Élet“ lapjai áradozó bőségben tárnak föl, ama magasztos gondolatoknak és széleskörü érzelmeknek, melyek egy nagy lélek isteni ihletségének mélységes nyilatkozatai. A világ legnagyobb prófétájának, utólérhetlen vallásos geniusának szelleme, 19 évszáz lefolyása alatt, alig nyert hűbb igazolást, mint Channing tiszta szemlélődéseiben. A mi a régi kornak a kegyes Augustinus, a francziáknak Fénelon, a németeknek Schleiermacher, az a ritka tünemény Channing az uj világ egén. S szemlélődéseinek az emberiség fölemelésére, az egyén fölszabaditására irányult közetlen alkalmazása mintegy evangeliummá teszi iratait, melyek értéke az ember nemesitését illetőleg az idővel csak növekedni fog. Egyik angol ismertetője azt mondja: hogy az Uj szövetség után minden iratok közt a Channing iratai azok, melyek az emberi nem lelki tökéletesedésére a legnagyobb befolyást gyakorolhatják. S „A Tökéletes Élet“ czimű müvének épen különös értéket kölcsönöz az, hogy e könyvben a szerzőnek élete van bemutatva. Az Channing maga. S igy a tökéletes élet az ő legszebb müve. Meg kell azonban záradékul jegyeznünk, hogy e mű szépségeit felületes olvasás nem tünteti fel. A mily mély és örök igazságokat fejteget, épen annyira kell a soraiba, szellemébe bemélyednünk és minél inkább bemélyedünk, annál több szellemi kincsnek jutunk birtokába, s annál inkább fogjuk látni és csodálni Channing nagyságát.

PÉTERFI DÉNES.

CHALMERS ERDÉLYRŐL.*)

Angol hitrokonunk, ki 1879-ben a Dávid Ferencz emlékünnepélyen, mint az „Angol és Külföldi Unitárius-Társulat“ egyik küldöttje vett volt részt, utazásáról és szerzett tapasztalatairól egy 112. lapra terjedő igen érdekes könyvet adott ki Londonban. E müvével Chalmers nagyszolgálatot tett nem csak az unitárius vallás-közönségnek, hanem átalában a magyar nemzetnek. Hazánkról s népünkről avatatlan egyének sok téves nézetet terjesztettek s terjesztenek, épen azért köszönettel tartozunk szerzőnek, ki oly rokonszenvesen s a tényeknek megfelelőleg mutatta be népünket az angol nemzet előtt, s ez által igyekezett annak rokonszenvét s érdeklődését irántunk fokozni. Az angol sajtó is a legmelegebben fogadta művét s nagy elismeréssel szólott róla. E könyv — irja egyik angol lap — hiven megfelel minden lapján czimének; sőt a v á z l a t o k annyira élénkek, hogy sokkal több ismeretről tanuskodnak, mint hasonnemü művek, melyek többre tartanak igényt. Egy másik érdeme abban áll, hogy tömött mondataiban csak ugy szikrázik a lappangó humor, mely irályát nagyon vonzóvá teszi. Bőismertetést ad a különböző nemzetiségü lakosokról és vallásokról. A magyaroknak s történelmöknek szerzőnk egész az elragadtatásig bámulója, s kétségkivül sok középkoru angol szivében újra fölkelti azt az érzelmet, mely a 49 és 50-es években lángolt, midőn Kossuth az angol szószékekről újból hangoztatta az újabb idők leghősiesebb küzdelmeinek eseményeit s törekvéseit, hogy nemzetét felszabaditsa Austria nyomasztó önkény-uralma alól. Mi szivünkből ajánljuk — igy végzi ismertetését az angol lap — e kis kötetet azoknak, kik egy érdekes országgal s nemes népével óhajtanak közelebbről megismerkedni egy hivatott szemlélő útján.

A mű XIII. fejezetre van osztva, melyek közül megemlitjük a következőket: A magyarok ős-történelme. Dávid Ferencz egyháza. Magyar fogadtatás. Háromszázas emlékünnepély. A székelyek között. Magyar vendégszeretet. Az oláhok. Politikai propaganda. A bocsuzó-vendég, stb. E könyv egyenesen az angol olvasó közönség számára levén irva, egyházunk történelmének elbeszélése, a zsinat folyamának s egyházi szervezetünknek a leirása leginkább őket érdekli. Mi csak egyes jellemzőbb kivonatokat fogunk közölni ismertetésünkben.

***) Transylvanian Recollections: Sketches of Hungarian Travel and History, by Andrew Chalmers, London.**

Az első fejezetet szerző aval kezdi, hogy az ő érdeklődése Magyarhon iránt nem mostani keletü. „Az — mondja Chalmers — tulajdonképen még 1849. őszére vihető vissza, a midőn egy gyermek kiváncsiságával s bámulatával szemléltem egy skót társaságot, melynek tagjai a magyar szabadság diadaláért üritettek poharat. Az a szólam, jóllehet érthetetlen volt előttem, mélyen bevésődött emlékembe. A forradalom lezajlását követő csend után, csaknem husz év mulva, midőn Magyarország ismét több kezdett lenni csupa geográfiai fogalomnál, az én érdeklődésem élénkebb lett ama barátság által, melyet a Szamos partjáról Londonba jövő tanár-jelöltekkel kötöttem. Általok tanultam meg mélyebb rokonszenvet érezni ama szabadelvü egyház iránt, mely 300 év óta csaknem mint egy ismeretlen oázis létezett keleti Európa vallásos vadonjában. Erdélyben tett látogatásom által pedig, mint ez egyház vendégének, még kedvezőbb alkalom nyilt bővebb ismeretek szerzésére."

E bevezetés után Erdélyt irja le röviden; azt mondja, hogy az ugyanaz a tulajdonképeni Magyarországnak, a mi Skóczia Angliának, hogy ez a szép ország meg van áldva gazdagon a természet mindazon áldásaival, melyek az életet élvezetessé teszik; hogy Magyarország nagyon kedvelt ország, hanem Erdély, ha annyiféle nemzetiség nem lakná, paradicsom volna. Ezután szabatosan elmondja történelmünket a Habsburg dynastiáig. Erről csak egy pár sorban emlékezik meg, azt az észrevételt tevén, hogy a Habsburg házból származott uralkodók elvül tüzték ki a vallásszabadság szellemének elfojtását, s nevökhez szomoru emlékek füződnek a magyar nemzet történelmében. Még Mária Therézia alatt is, a kinek pedig trónját a magyarok vitézsége és nemeslelküsége mentette meg, dragonyosok segélyével téritették a protestansokat a katholikus vallásra.

A Dávid Ferencz egyháza czimü fejezetből ugy látszik, hogy Chalmers jól ismeri mindazokat az ismertetéseket, a melyek az unitárius egyház s annak történelmére vonatkoznak. Erdélyt a lelkiismeret szabadsága klassicus földjének nevezi, melynek küzdelme egyedül áll a modern egyháztörténelemben. Dávid Ferenczet tartja az unitárismus valódi apostolának. S ámbár hazája késedelmezett őt szentjei és prófétái közé sorozni, kevés fia van olyan, kire büszkébb lehetne, mint reá. Hiven előadva egyháztörténelmünk legfontosabb eseményeit, s azt, hogy az elvett templomok s iskolák helyett mikép épitettünk saját erőnkön újakat, s miképp tettek egyházi s iskolai czélokra egyes jóltevők tetemes alapitványokat, igy folytatja: „Az az Arany könyv, melybe a Dávid Ferencz alapitványhoz járulók nevei be vannak irva, olyan áldozatkészségről, s önfeláldozásról tanuskodik, mely nem szorul dicséretre. És a mi különösen figyelemre méltó az, hogy ez alapitvány nagyobb része szegénysorsu földmivelők filléreiből gyült össze. Az erdélyi

unitárius egyház soha sem szolgálta önmagát, s nem munkált a papi kast érdekeinek előmozditásán. Az egyház vezetői mindig arra törekedtek, hogy a lelkiismeret szabadsága és a vallásos igazságok minél tágasabb körben elterjedjenek. Ez a fő ok, a miért annyira óhajtjuk, hogy az unitarismus befolyása ne szoritkozzék többé csak Erdély bérczei közé, hol a vész napjaiban oly hiven őriztetett, hanem hogy a magyar nemzeti élet központján is legyen forrása az igazi inspirationak.“

A magyar fogadtatást és vendégszeretetet nem győzi eléggé dicsérni s azt jegyzi meg, hogy e tekintetben az angolok sokat tanulhatnának a magyaroktól. Már Új-Székelnél mindjárt meglepték: a nemzeti öltözetben megjelent székely leányok, a székely legényekből álló lovas-banderium, diadalív s az oda gyült roppant néptömeg. Ez alkalomból igy nyilatkozik:

„A legmélyebb tiszteletem mellett is, melylyel egy kitünő irlandi szónok emléke iránt viseltetem, meg kell vallanom, hogy nem Irhonban, hanem a Székelyföldön található a legszebb köznép a világon. Nagyon meglepett az a sok magas, csinos termetü és értelmes kifejezésü férfi, az a sok szép és kellemes arczu nő, a kiket itt láttam.“

Feltünő volt szerző előtt, hogy az istenitiszteleten, valamint a közebéden a különböző vallásfelekezetek papjai is megjelentek. Humorosan adja elő, mikép sétált karonfogva a katholikus pappal, beszélgetve a keleti kérdésről; s ez alkalommal a jutott eszébe, vajjon Manning érsek, ha az angol unitáriusok meghivnák a májusi gyülésökre, részt venne-é abban. Chalmers a különböző felekezetek közötti testvéries egyetértésnek és vallási türelemnek oly szép jeleivel sehol sem találkozott, mint Erdélyben. Hanem mindenek felett legfeltünőbb és legszokatlanabb volt előtte a vasárnap estve tartott bál. „Amaz északi országban (Skócziában) — mondá a püspöknek, a ki szintén jelen volt a bálban — hol én születtem és nevekedtem a vasárnapi bált, különösen zsinatkor, oly megbocsáthatatlan bűnnek tartanák, melynél csak a szentlélek ellen elkövetett bün lenne nagyobb. Gratuláltam a püspöknek, hogy oly vig és gyönyörüséges vallást követnek a hivei. Természetesen a püspök és én a keleti szokást követve, csak szemlélői voltunk a mulatságnak s másokra biztuk a tánczot. Mégis az a hir terjedt el Angliában, hogy az angol küldöttek egyike tánczolt. S hazaérkeztemkor több meghivót kaptam egyházi bálra e felirással: franczia négyes.“

A zsinat után Chalmers bejárta a Nyikó vidékét, volt a korondi-fürdőn, a Firtos tetején, a Szejke-fürdőn, Székely-Udvarhelyen s Maros-Vásárhelyen át tért vissza Kolozsvárra. E kirándulásaiban szerzett tapasztalatait s észrevételeit igen élénken irja le honfiainak. A különböző népfajokat, azoknak szokásait, életmódját, az egymástól eltérő jellegeket találóan jellemzi. Azt mondja, hogy az angol útazók — az igazat megvallva — nem

valami kellemes képet nyujtottak a magyar falusi életről. Szerintők egy magyar falu egy kétsoros fakunyhóból áll egy magános pusztán, körülötte a földes úr nyája legel, s a távolban a lovas-csikós téritgeti gulyáját. Igy van ez lerajzolva az utazókönyvekben. Chalmers azt irja, ez ráillik ugyan a magyaralföldi pusztán levő tanyákra, de nem a falukra. Ez alkalomból helyes fogalmat nyujt a falukról, épületekről, stb. Szól a székelyek kiváltságairól, állásokról s hogy ők a köznépnek a tulajdonképeni aristokratiáját alkotják. Az egyenes testalkatu, férfias tekintetü magyar köznép s a szolgai kinézésü, meghajlott testü oláhok között az ellentétet nagyon szembeszökőnek találja. Különben mit is lehetne várni — teszi hozzá — olyan néptől, melynek egy évben 226 napot kell böjtölni. „Ohajtandó lenne — igy folytatja — hogy most, midőn szép alkalom nyilt nekik is a vállalkozásra és haladásra, kevésbbé dicsekedjenek római származásukkal, de annál több gondot forditsanak az antik római erények, szorgalom, kitartás és az önmagára való támaszkodás mivelésére. Ha e jellemvonásokat elsajátitják, akkor senki sem fogja irigyelni tőlük a kedvelt r o m á n nevet."

Chalmers épen jókor érkezett vissza Kolozsvárra, mert jelen lehetett a főtanoda innepélyes megnyitásán, a mi nagyon érdekelte. „A nagy teremben összegyült egészséges kinézésü ifjak — irja — többnyire a Székelyföldről jőnek, hol épen mint Skócziában, örömest tanittatják a szülők gyermekeiket. Átalában a magyarok a nevelést mindig szent kötelességüknek s a vallás elválaszthatatlan társának tekintették, s a középkorban a r. katholikus egyház gyakran élesztette a felvilágosodás és miveltség iránti szeretet. Különösen pedig a protestánsok voltak határozott ellenségei eleitől fogva a vakhiszékenységnek s tudatlanságnak. A tanodáikban nyert szabadelvü nevelésnél fogva a protestánsok számokhoz képest nagy befolyással birnak. Bámulatos az a küzdelem, melyet a politikai és vallásszabadságért vivtak. E küzdelmökben a szabadság szeretet szelleme lelkesitette. E szellem nagy mértékben meg volt eleitől fogva az unitáriusokban."

Chalmers több helyen kiemeli, hogy az unitáriusok szegénységükhez képest, mily nagy gondot forditnak a nevelésre. Fölemliti, hogy az angol hitrokonok mily nagy szolgálatot tettek a székely-kereszturi középtanoda befejezésére nyujtott segély által, s egyszersmind felhivja a gazdag angol unitáriusok figyelmét, hogy humánusabb dolgot nem tehetnének pénzükkel, mintha a Kolozsvári főtanoda másik szárnyát felépitenék, mivel a tanulók már alig férnek el a jelenlegi helyiségben. E ténynyel — ugymond — maradandó emléket állithatnának maguknak.

Nagy előnyökre szolgált — irja szerző — hogy az unitárius egyház vezetői többnyire mind talentumos, kitünő és buzgó férfiak voltak, kik valódi önfeláldozással igyekeztek egy-

házuk érdekeit előmozditani. A jelenlegi püspök kiváló érdemeit nagy elismeréssel méltányolja. „Ferencz József püspök — ugymond — utánozhatatlan szónoklatánál fogva primus inter pares a társas asztaloknál épen ugy, mint a tanács teremben az elnöki széken. Jóllehet több ékesen szóló papja van egyházában, de az ő különös szónoki tehetségénél fogva mindnyájuk fejedelme.“

Néhai Kriza János püspökről is, kiről annyit hallott és olvasott, igen szépen és jellemzően emlékezik meg a 106-ik lapon. „Kriza püspök — mondja Chalmers — egyike volt Dávid Ferencz legméltóbb utódjainak, egy valódi szent, ki egész életében hazája és egyháza emelésén fáradozott. Kevésnek jutott nehezebb és kényesebb feladat, mint Krizának püspöksége alatt. Az ő elődei buzgó és kitünő harczosai voltak a szabadelvü nézeteknek s bátran szembe szálltak a bigottsággal és despotismussal, újra szervezték az egyházat s biztositották ősi jogait. De a finomabb idealis elemeket, a melyek nélkül pedig egy egyház sem teljesitheti elhivatását, nem ápolhatták eléggé az egyházi és politikai küzdelmek által keltett viták légkörében. És alig lehetett volna alkalmasabb egyént találni e hiány pótlására Krizánál, ki megóvja a szabadelvü egyházat attól, hogy ne legyen olyan, mint egy szellemnélküli gépezet. Ama küzdelmes korszakban, melyben élt, midőn a nemzet figyelme inkább a politikai, mint a szellemi szabadságra irányult, soha sem szünt meg népe emancipálását és lelki tehetségeik kimüvelését előmozditani. Nyilvános müködéseiben nem volt meg talán az a tűz és hév, a mi az utódjáéban, de ő mindig a gyöngédség és igazság meggyőző befolyásával hatott a kedélyekre. Az ő tevékenysége, nem csak mint papnak, hanem mint költőnek és emberbarátnak is, az ő mély vallásos szellemének természetes kifolyása volt s épen azért volt oly nagy hatása és eredménye. Az annyi ritka tulajdonsággal és igazi költői érzelemmel megáldott férfinak emléke sok száz éven keresztül fogja lelkesiteni honfitársait, különösen a székely népet, melynek dalait és hagyományait oly nagy szeretettel és szorgalommal tanulmányozta s gyüjtötte össze.“

A politikai propaganda czimü fejezetben azt a felolvasást közli, melyet a kolozsvári angol társalgó-körben tartott volt a „Gladstone és Beaconsfield politikájáról vonatkozással a keleti kérdésre.“ Chalmers egy igaz hivő gladstone-ista álláspontjáról itélte meg a keleti kérdést.

Kolozsvárról azt irja, hogy minél tovább volt itt: annál inkább gyönyörködött szép fekvésében, s annál inkább megszerette polgárait. Régebben kincses Kolozsvárnak nevezték, de most semmi jel sem mutat arra, hogy a kereskedés és ipar főhelye legyen. Ellenkezőleg, lakói inkább azt óhajtják, hogy a tudomány központjává váljon s büszkék is rá, mint „Erdély

Athenjére." Meghatóan irja le Kolozsvárról való elutazását, hol oly kedves órákat töltött s oly szivélyes vendégszeretetben részesült.

Budapest szépsége egészen elragadta s azt irja: „Hogy mindazok a miket hallott és olvasott róla, teljesen igazak. Gyorsan szaporodó lakóssága, nagyszerü nevelő és tudományos intézetei, impozans nyilvános épületei, élénk kereskedése és gyönyörü fekvése által maholnap a lesz mi Velencze és Bécs volt régebben, t. i. központja a keleti és nyugoti forgalomnak s civilizationak. Budapest, épen mint Edinburgh, egyfelől a tiszteletreméltó régiségnek és középkori festőiségnek szembeötlő ellentétét mutatja, másfelől pedig a modern elegantiát és erélyes vállalkozást. A magyaroknak felséges fekvésü fővárosuk iránti büszkesége megbocsátható, s nem lehet csodálkozni, hogy milliókat költenek szépitésére. A főtéreken emelkedő szép emlékszobrok arról tanuskodnak, hogy a magyarok nemzetiségük s vezérférfiaikért lelkesülnek. A pezsgő irodalmi és politikai élet szintén arra mutat, hogy még nagyon messze van az idő, midőn ugy lehet beszélni Magyarországról, mint a „Duna melletti beteg emberről." A tanügyi mozgalmak és tervek éles ellentétet mutatnak ama félénk nézetekkel szemben, a melyek Angliában még most is uralkodnak a nyilvános oktatás ellen."

Chalmers vázlatait aval a hő óhajtással fejezi be: „Hogy Magyarország jövője teljesen helyre fogja hozni a mult hibáit. Sok viszontagság és küzdelem után végre élvezi a sokáig nélkülözött szabadságot, és sorsa saját kezében van letéve. Jó lesz, ha jól fontolóra veszi a teendőket."

Mi is e rokonszenvesen irt munka elolvasása után igaz lélekkel elmondhatjuk egyik angol lapnak ama megjegyzését, hogy: „A Chalmers szive oly melegen érez a magyar nemzet s Magyarország iránt, hogy annál még a leghazafiasabb magyar se kivánhat többet."

KOVÁCS JÁNOS.

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER JELENTÉSE 1878|9. ÉS 1879|80. ÉVRŐL.

E jelentés a tárgy természetéhez képest 5 szakaszra oszlik. Az I. szakasz szól a népoktatásról; a II. a középiskolákról; a III. a felsőbb tanintézetekről; a IV. az autonom hitfelekezetek közép- és főiskoláiról; az V. az emberbaráti és közmüvelődési intézetekről.

Az I. szakasz a jelentés kétharmadát foglalja magában, a mi igen természetes, mivel a népnevelés keretébe tartoznak a sajátlag vett elemi és ismétlő népiskolán kivül a felső nép-, polgári-, állami felső leány-, ipar- és kereskedelmi iskolák, kisdedóvodák és tanitó-képezdék, ezen intézetekre vonatkozó intézmények; s végül csatlakozik ezekhez a néptanitók nyugdijintézetéről szóló részletes és teljes kimutatás.

A népiskolák mindenféle viszonyainak számokbani részletes kimutatása után a 142. lapon következik a népnevelés állapotának megyénkénti méltatása, mi a jelentés legtanulságosabb része volna, ha nem keltené az emberben a részrehajlás gyanuját az által, hogy mindenik megyében a tanitás eredményét illetőleg az állami és községi iskolák ki vannak emelve a felekezeti és magániskolák felett. Holott a népesedést illetőleg E. K. Tanácsunkhoz jutott, unitárius népiskoláinkra vonatkozó hivatalos kimutatás szerént a tanulók száma 446-tal apadott, mely apadás legnagyobb részben felekezeti iskoláink helyett állitott állami vagy községi iskolákban mutatkozott.

A táblás kimutatások szerint.

Népnevelési czélokra meg volt szavazva 1.543,670 frt. Kiadatott 1.707,897 frt 57 kr., tehát tullépés 164,227 frt 57 kr.

Népiskola volt (II. tábla).

Állami- 251; községi- 1538; felekezeti- 13,688; magán-iskola 238, együtt 15,715.

Csak méltánylattal kell elismernünk a közoktatási kormány azon helyes eljárását, hogy az állami elemi 230 népiskola közül 70 Erdélyben van felállitva s ezek közül 17 Hunyadmegyében s ez által egyik legelhanyagoltabb megyénkben az átalános müvelődés mellett az állam a veszélyeztetett nemzeti elemet is támogatja.

Az iskolák népessége (III. tábla)

Iskola köteles	(6—12 éves) . .	1.507,558.
Ismétlő	(12—15 éves) . .	607,306.
	Együtt . .	2.114,864.

Tényleg iskolába jár ebből 78·05%, nem járt 21·05%.

A nem járók számát szaporitják az ismétlő iskolába járni kötelesek, kik közül tényleg csak 55% jár iskolába. A jelentés szerint meg van téve az intézkedés, hogy az ilyenek iskolába járjanak. Részünkről azt hisszük, hogy e mulasztás oka abban a körülményben van, hogy a nép szegénysége okán kénytelen 12—15 éves gyermekeinek munkáját hasznositani.

A népiskolákban a jelentés szerint 6630 unitárius vallásu növendék volt. S habár e számba van bevéve Pest-Pilis megyéből 62 nazarénus, mégis megnyugtató, a mennyiben a tankötelesek 90%-át tünteti fel iskolába járókul.

Az egész országban a tankötelesek száma 11,999-el apadott, ellenben a tényleg iskolába járók száma 16,884 gyermekkel gyarapodott; a 28,883 különbség a rendes gyarapodásokon kivül a statistikai adatok hiányosságából magyarázható ki. Az iskolák száma 40-el; a tanitóké 231-el; a tanitók fizetése 214,220 frtal, az iskolák jövedelme 666,640 forintal gyarapodott. Mind örvendetes jelenség.

Egy gyermek tanitása került átlag 5—8 forintba, az állami népiskolákban 14 frt 77 krba.

Magán népiskola volt az országban 238, az ily iskolák száma 81-el apadott, mert sok zugiskola bézáratott, vagy rendezett magán iskolává változott, azonban ma is van még az országban 379 zugiskola.

Magán iskolákban tanult 13,610 gyermek. Ez iskolák segedelmezésére 9600 frt államsegély adatott ki, melyből a pesti magániskolák 8600 forintot kaptak, habár Pesten csak 33 ily iskola van. Valójában Pest minden uton tulságosan részeltetik segedelemben az állam terhére; meg sem foghatjuk, miként kaphat valamely magániskola az állampénztárából segedelmet.

Hisz a magániskolák a fentartóknak kereset gyanánt szolgálnak s azokat a tehetősebb szülők gyermekei látogatják; a jelentés szerint egy gyermek tanulása 25 frt 37 krba került.

A felső népiskolák rövid méltatásban részesülnek. Ilyen van az országban 71, melyek közül 12 állami, 20 az államtól segedelmezett községi, 8 tisztán községi, a többiek felekezetiek. Az iskolákban tanitott 337 tanitó s a 3473 nönendékből egy tanitóra esik 10 növendék, egy növendék került átlag 66 frt 78 krba.

Ezen iskolák fentartására az állam pénztárából 110,842 frt fordittatott, melyből ismét Budapest kapta az oroszlány részt, egyetlen felsőbb leányiskolájára 34,089 frt s igy egy leány tanitására 154 frt 50 kr. adatván ki az államéból.

Bár a közoktatási kormány ily intézetek állitását erőszakolja, virágzóknak még sem mondhatjuk: a fiuk és leányok aránytalanul vannak megoszolva; 1034 fiu mellett 2439 leány növendékök van; nem tudjuk, hogy az iskolák nagyobb részé-

ben, a felsőbb osztályokban azért nincsenek-e tanulók, mert ez intézetek nem nőttek még ki négy osztályosokká; de a melyek ki is nőttek, azokban is a III. meg IV. osztályok aránytalanul néptelenek: az egész országban, például a IV. osztályban csak 102 fiu és 153 leány van; méltán keletkezik az a kérdés, valjon nem volna-e czélarányos már csak költség kimélés tekintetéből is az osztályok számát csökkenteni.

A polgári iskolák száma 19-el szaporodott, ily iskola 94 volt 8082 tanitóval, a leányok száma jóval meghaladta a fiukét; az állampénztárából ily iskolákra kiadatott 173,243 frt, egy tanuló került 68 frt 88 krba. Az állam pénztárából a pesti ily iskolák 51 ezer forintot kaptak.

A felső nép- meg a polgári iskolák annyira rokon intézetek, hogy az amazokra tett észrevételeink ezekre is illenek; azok a jelenségek is észlelhetők; a felsőbb osztályok aránytalanul néptelenek; a 7 teljesen beállitott 6 osztályu iskolában az V. osztályban az egész országban 60-, a VI-ban 62 növendék volt.

Az összetes kimutatások szerint a magyar ajku növendékek majdnem felét teszik az összes népiskolák népességének; a német és ruthén nemzetiségüek száma a megelőző évhez képest apadott, mig ellenben a többi nemzetüeké, különösen a tótoké jelentékenyen gyarapodott.

Örvendetes jelenségül jegyezhetjük fel, hogy a magyar nyelv, mint tannyelv naponta több iskolában vétetik bé, a jelentés szerint 26-al több iskolában volt tannyelv a magyar, mint a megelőző évben. Azonban árnyoldala e képnek az, hogy a többnyelvü iskolák jelentékenyen szaporodtak; a két nyelvüek például 266-al; ez csak azon esetben megengedhető, ha miként az illető gyermekek érdeke kivánja, az állam nyelve vétetett fel azokban második tannyelvül.

Az iskolák felszerelései, pénzviszonyai mind örvendetes haladást tanusitanak; az iskolák alapvagyona például 10 év alatt 11 millió forintnál többel gyarapodott.

Tanitóképezde van az orságban 67; ezek közül 16 férfi, 6 tanitónő képezde állami, a többiek felekezetiek; egy magán intézet. Ez intézetekben 610 tanár tanitott 3060 férfi, 271 nőnövendéket; az állami képezdékben egy férfi növendék 46 frt 55 krba, egy nőnövendék 272 frt 72 krba került.

A tornászati és magán póttanfolyam is tartatott, amazon megjelent 108, emezen 937 tanitó.

Részünkről az ily póttanfolyamoknak tapasztalás után is kevés eredményt tulajdonitunk, egyedüli óvszernek és teendőnek azt tartjuk, hogy az iskolákat fentartó felekezetek éppen a növendékek érdekében arra szorittassanak, hogy csak oly tanitókat alkalmazzanak, kik az állam nyelvét birják s a növendékeknek tanitani tudják.

Az ipari szakoktatásra nagy gondot forditott

a közoktatási kormány. Erre szolgál a budapesti középipartanoda, mely 1879-ben nyilt meg 21 tanulóval; ez intézet czélja a magasabb iparra késziteni a növendéket; évi költsége nincs adva.

A kassai gépészeti ipartanodában 55 növendék tanult, évi kiadás ezekre 13.299 frt.

Iparos szaktanitásra, mester inasokra s a felsőbb népiskolákkal egybekötött többféle ipar tanulásra kiadatott 24,999 forint.

Óhajtjuk ugyan a közmüvelődés minden iránybani fejlesztését, megjegyezzük azonban ez alkalommal, hogy Magyarország kiválóan földmivelő ország. Továbbá azt, hogy Belgiumban az iparos oktatás emelésére tett kisérletek után arra a meggyőződésre jutottak, hogy mesterséget nem iskolákban, hanem műhelyben lehet és kell tanulni.

Végül fel vannak sorolva a házi ipar előmozditására szánt társulatok s ezek intézetei.

Kisdedóvó intézet van 257, bár 19-el több, mint a megelőző évben; mégis nagyon kevés.

Kiválóan érdekes része a jelentésnek a néptanitók országos nyugdijintézetére vonatkozó kimutatás mely szerint ez intézetnek az 1879. év végéveli vagyoni mér lege 1.927,638 frt, de a melybe be van számitva a 728,241 fr hátrálék is, melynek az irt évben be kellett volna folyni; a intézet törzsvagyona 1.219,778 frt, mely értékpapirokba, na gyobbára földhitelintézeti záloglevelekben van elhelyezve.

Az alap évi bevétele illetményekben: a községekből ta nitók elhalálozása vagy nyugdijazása esetében 1230 frt; az al kalmazott tanitóktól egyszersmindenkorra 1885 frt, 15,698 ta nitó után a községektől egyenként 188,389 frt, a tanitók 55,31 frt, rendes nyugdijnál nagyobb nyugdijakért 5570 frt, együt 252,393 frt, melyhez járulnak a törzstőke kamatai, meg az or szág pénztárából járó évi segély, mely az 1879. évben 100 eze frt volt.

Nyugdijt pótló segélyben részesült 14 személy egyszer smindenkorra 963 frtban; 170 nyugdijazott özvegy 14,800 fr ban; 365 árva 9042 frtban; 33 volt tanitó és özvegy 6031 fr ban; 5 özvegy állapota változtával elesett a nyugdijtól; 2 árva koránál fogva esett el a segélypénztől.

A II. szakasz a középiskoláknak, a gymnasiumoknak e reáliskoláknak állapotát jelzi. Ezekről összetes táblás kimut tások helyett az egyes gymnasiumok vannak feltüntetve, e minden viszonyaik méltatva. Az egyes táblázatok szerint volt

A budapesti tankerületben	11	gmnban	3566	tanuló	158	tanit
A pozsonyi	„	8	„	1805	„	81	„
A győri	„	14	„	3393	„	159	„
A beszterczebányai	„	7	„	1601	„	76	„
A kassai	„	14	„	3283	„	169	„

A n.-váradi tankerületben	11	gmmban	2715	tanuló	153	tanitó.
A szegedi	„	10	„	2670	„	166	„
Erdélyi	„	13	„	2425	„	139	„
Együtt	88	gmnban	21458	tanuló	1101	tanitó.

A népesség változását feltüntető számok szerint az 1879. évben a tanulók száma 879-el gyarapodott, melynek felénél több, 470 a szegedi tankerületre esik.

A tanulók elémenetelét feltüntető számok szerint a nyolcz tankerületben 3067 növendéknek volt hiányos az előmenetele; tehát az összes tanulók 14%-ka megbukott. Igen nagy contingens, részünkről ez abnormitásnak okát a rendszeren kivül hajlandók vagyunk annak az érezhető rosz szellemnek tulajdonitani, mely szerint a gymn. tanulók nem akarnak kellő szorgalmasak lenni.

Nemzetiségre nagyon tulnyomó a magyar és magyarul beszélő növendékek száma, nem magyar tannyelvü gymnasium nagyon kevés van.

Rendkivüli tantárgyakul fel vannak véve nagyon sok gymnasiumban a franczia nyelv, egy párban az olasz meg angol nyelv, van oly gymnasium is, melyben a franczia meg román nyelvek is fel vannak véve; a nyelveken kivül szép és gyors irás, ének és zene.

Részemről a gymnasiumok rendes tantárgyait — ezekhez számitva a szépirást és rajzot, elégségesnek tartom a tanulóknak még tulságos elfoglalására is annyira, hogy örvendenünk kell, ha a klassikai nyelvek mellett az egy német idegen nyelvből, a melyet mind átalános müvelődési tekintetekből, mind pedig tényleges hazai viszonyainknál fogva a lehető terjedelemben tanitanunk kell, óhajtott eredményt mutathatunk fel. És éppen ezért czélellenesnek tartom még más élő nyelveknek a felvételét, mert teljes lehetetlen azokban némi eredményt várni, habár a jelen kimutatásban jó és elégséges eredmények vannak jelezve.

Éretségi vizsgára állott ezen gymnasiumokban 941 növendék, ezek közül megbukott 80, tehát 8%-nál valamivel több.

Fel vannak még tüntetve a jelentésben az intézetek pénzviszonyai, az azokra tett kiadások, valamint a gymnasiumok jövedelmei tan- és felvételi dijakból, de összetes kimutatások nem levén az adatokat összeállitani mondhatni lehetetlen. Az egyes intézetek kiadásai nagy hullámzást tüntetnek fel, például a szebeni államgymn. kiadása 24,116 frt jövedelme tan- és felvételi dijakból 2073 frt; az egri főgymn. kiadása 38,175 frt, bevétele 2532 frt; a budapesti V. tankerületi főgymn. kiadás 43,761 frt, bevétele 5235 frt.

Az önkormányzati joggal biró protestáns és görögkeleti felekezetek gymnasiumainak csak népesedési viszonyai vannak jelezve; ezen felekezeteknek van együtt 62 gymnasiumok 757 tanitóval, 12487 tanulóval.

Ha az előbbiekhez számitjuk a fiumei 1 iskolát 18 tanitójával, 151 tanulóval, van az országban összesen 151 gymn. 34,096 tanulóval, 1877 tanitóval,

A gymnasiumokról szóló jelentéshez csatlakozik a pesti és kolozsvári középiskolai tanárképző két intézet, amabban volt 23 tanár és az év végén 33 tanuló; emebben 15 tanár és 33 tanuló.

A reáliskolák éppen azon rovatok alatt és éppen oly részletesen vannak méltatva, mint a gymnasiumok s viszonyaik oly részletesen feltüntetve, mint emezeké.

Van az országban 26 reáliskola, melyekben az utolsó tanévre beiratkozott 5316 tanuló, e számból az év folytában 443 elzülvén, maradott az év végével 4872 növendék, kik közül 1941 izraelita levén s a nagyobb rész után kelletvén az elnevezésnek történni, ez intézeteket zsidó honfitársainkról sajátlag zsidó intézeteknek lehetne nevezni.

A népesedési mozgalomra vonatkozó táblás kimutatás 386 tényleges apadást tüntet fel. Bámulatos, hogy a megelőző jelentésben a minister által megszüntetendőknek jelzett székelyudvarhelyi meg dévai reáliskolákban ez évben a tanulók száma gyarapodott, amabban 12, ebben 15 tanulóval.

Jelenleg is nagy a különbség ez intézetekben a felsőbb és alsóbb osztályok népessége között, a 4872 növendék közül csak 236 van VIII. osztálybeli: egyes intézetnél még feltünőbb abnormitás van; a pesti egyik reáliskolába az I. osztályban volt 155, a VIII-ban 14 tanuló; a felsőbb nép- és polgári iskolákat illetőleg kimondott azon itéletünket, hogy osztályaik számát apasztani kell: a reáliskolák népességi viszonyai igazolják; az érettségi vizsgálatokról szóló kimutatások pedig azt igazolják, hogy ez intézetek nagyon kevéssé munkálnak létezésük czéljára, a műegyetemi készülésre; az érettségi vizsgára jelentkezett 236 tanuló közül 19 előlegesen megbukván vagy eltiltatván a vizsga letételétől és 33 a szóbeli vizsgálaton megbukván, az érettnek nyilvánitott 193 növendék közül csak 70 készült műegyetemre, a nagyobb rész más pályákra lépett; a felső nép- polgári iskolák növendékeiből is nagyon kevesen lépnek az iparos pályára, pedig ez intézeteknek az volna hivatásuk, hogy ennek szolgáljanak.

A tanulásbani előmenetelt feltüntető számok még nagyobb abnormitást mutatnak; a vizsgát állott 4873 tanuló közül javitó vizsgát tehetett 449, osztályt ismételni köteles volt 648, tehát 1129 az összes népességnek majdnem egy negyede elégtelen osztályzatot nyert s majdnem mindenik ötödik tanuló megbukott.

A 26 reáltanodánál 458 tanár volt alkalmazva.

A III. szakasz a felsőbb tanintézetekről szól; ezek közül fel vannak sorolva a róm. és gör. kath. hittani intézetek, melyek táblás kimutatásából örömmel győződhetni

meg arról, hogy ez intézetek növendékeinek száma 54-el növekedett a megelőző évhez képest, tanuságául annak, hogy a napjainkban mondhatni legtisztességesebb és jelentékenyebb papi pályára többen vágynak lépni.

Az ostrom alá fogott jogakadémiáknak népességi és a vizsgákra vonatkozó viszonyai vannak feltüntetve. A 7 jogakadémia közül 4 a tanulmányi alapból fentartott királyi (miért nem országos) intézet, a szebeni állami, 2 felekezeti. Ezekben tanitott 86 tanár 567 növendéket; a megelőző évhez képest 26 tényleges apadás van; egyedül a szebeni jogakadémia népessége gyarapodott 24 növendékkel.

A két országos egyetemről, az ezekkel összekötött középiskolai tanárokat képző intézetekről, meg a müegyetemről szóló tudósitások ez intézetek haladását tüntetik fel; bár mindkét egyetemnél a tanulók számában az utolsó fél évben némi csekély apadás mutatkozik.

Az V. szakasz az emberbaráti és közmüvelődési intézetekről szól. Ily intézetek a váczi siketnémák orsz. intézete, melyben 104 növendék volt, kik közül alapitványon neveltetett 72 növendék; iparos foglalkozást tanult 51. A vakok budapesti orsz. intézetében volt 83 növendék; a 83 szerencsétlen növendék között ez évben az egészségi állapot sem volt kielégitő.

A balaton-füredi szeretetház (fiu árvaház) 61 növendéket növelt. Ez intézet fentartási tényleges költsége 10,147 frt, melyet az intézet alapvagyonának kamatai, közadakozás, sorsjáték és az állampénztár 2000 forinttal fedezett; növelésben és oktatásban részesült 61 fiu.

Az országos szini tanodának az év végén a drámai és operai szakon volt 64 növendéke.

Az országos zeneakademia örvendetesen gyarapodott: a növendékek számának gyapapodása okán a tanárok számát is szaporitani kellett. Volt az intézetnek 90 növendéke, kik közül az év folytán kilépett 14. Igen üdvös eszme van megpenditve a jelentésben, mely szerint az orgona és öszhangzó ének tanitása is munkába veendő.

Az orsz. mintarajz tanár-képezdében a nyári félévben 113 növendék volt; a képzés örvendetes eredményt tüntet fel; az év folytán tanárságra képesittetett az intézet növendékei közül 19, nem intézetbeli 10. Nevezetes momentumul járult ez intézethez a vele kapcsolatban felállitott minta rajztanoda és iparmuzeum a felsőbb ipar fejlesztésére.

A három utóbb emlitett tanintézet pénzviszonyai nem levén feltüntetve, e tekintetben tájékozatlanok vagyunk.

A nemzeti muzeum minden osztályában tetemes gyarapodást tüntet fel a jelentés, örvendetes jeléül e nemzeti intézetünk emelkedésének.

A műemlékekről szóló részéből a jelentésnek kie-

melhetjük a hazai góth-stylü műemlékek czimű jeles könyv kiadását, 7 épitési emléknek, jelesen templomnak jó karban tartására tett munkálatokat. Hunyadvára helyreállitása a sok tervezgetés és pénzhiány miatt az eredeti tervszerénti nagy mérvben nem történt ugyan meg, de az idő rombolása ellen már biztositva van.

A képzőművészetekről szóló része a jelentésnek hasonlóan mutat fel örvendetes jelenségeket.

Nagy megnyugvást nyujthat az országnak a jelen terjedelmes és részletes jelentés az iránt, hogy köznevelésünk és művelődési eszközeink és intézeteink kellő számban meg vannak, még csak a humánus intézetek, vak- és siketnéma-intézetek gyarapitása lenne véleményünk szerint szükséges. Azon óhajtással zárjuk be ismertetésünket: bárcsak a felmutatott kerethez beltartalma is méltó legyen.

KOVÁCSI ANTAL.

EGYHAZI SZEMLE.

„Mindenütt jó, de legjobb otthon." Azt tartja a közmondás. Kezdjük hát mi is az uj évfolyamban szemlénket itthon, hazánkban. Nem mintha itt mindenek ékesen és jó rendben lennének, hanem ha szüntelen csak a külfölddel foglalkozunk, könnyen ugy járhatunk, mint az a csillagász, a ki folytonosan a távol égboltozat ragyogó csillagait vizsgálva, a lábai előtt levő árokba esett.

A mult évben életbe léptetett büntető törvénykönyvben több czikkely van, a melyek egyenesen a lelkészeket érdeklik. Ezeket a „Ker. Magvető" mult évi 5-dik füzete is közölte. Ezek közül az 1879-ik évi XL-ik t. cz. 53. §-e akkora port vert fel, hogy ember legyen, a ki már most azon el tud igazodni. Nincs lap az országban, a mely hozzá ne szólott volna, magyarázva azt igy is, ugy is. Kötelességünknek ismerjük azért mi is hozzá szólani. A szóban levő §. ez: „A ki életkorának tizennyolczadik évét még be nem töltött kiskoru egyént az 1868. LIII. t. cz. rendelkezése ellenére más vallásfelekezetbe fölvesz: két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő."

E törvényczikk értelmében a soproni kir. járásbiróság által, az ottani plebános, illetve ennek segédlelkésze ellen, mivel ez amannak utasitása szerint egy evang. vallásu apának r. kath. vallásu nejétől született figyermekét megkeresztelte és a megtörtént keresztelést a soproni r. kath. plebános által vezetett anyakönyvbe bevezette, a soproni kir. járásbiróság előtt panasz emeltetvén: vádlottak bűnperbe idéztettek és miután az

ellenök emelt vádat valónak ismerték, a kir. járásbiróság által az 53 §. ellen elkövetett kihágásban vétkeseknek mondattak ki és egyenként 50 frt pénzbirságra itéltettek. Egyidejüleg az is kimondatott a birói itéletben, hogy a megkeresztelt gyermek az evang. anyakönyvbe bevezetendő s ennek eszközlése végett Sopron sz. kir. városa megkerestetik. Az elmarasztalt lelkészek azonban az itéletet egész terjedelmében, a kir. ügyész pedig a büntetésre vonatkozólag felebbezvén, a budapesti kir itélő tábla büntető tanácsa az első biróság itéletének megváltoztatásával vádlottakat a vád és annak következményei terhe alól fölmentette és az anyakönyv kiigazitására vonatkozó rendelkezést hatályon kivül helyezte, fölmentő itéletét azzal indokolván, hogy 1-ör a keresztség által a megkeresztelt nem egyik vagy másik felekezetnek, hanem a nagy kereszténység egyetemének válik tagjává; 2-or a megkereszteltnek anyakönyvbe vezetése nem határozza meg annak vallásfelekezetét, mert az anyakönyv nem csupán vallásfelekezeti rendeltetés szempontjából, hanem első sorban állami átruházott hatáskörben vezettetik a születés ténye és ideje igazolása s azután arról, hogy megkereszteltetett az uj szülött; az 1868. évi LIII. t. cz. pedig semmi kételyt sem hagy fenn az iránt, hogy csupán az apa vallása határozza meg fia vallását, arra bármiféle külsőség vagy ceremonia sem bir befolyással, s igy a róm. kath. plebános által megkeresztelt fiu evangelikusnak marad, ha a keresztelés folytán a róm. kath. egyház anyakönyvébe lett is bevezetve. „Önként értetik“ — igy zárja be a budapesti kir. itélő tábla a maga fölmentő itéletének indokolását — „hogy ha az ág. hitvallásu lelkész az anyakönyvi kivonatot hivei nyilvántartása czéljából a kath. plébániától kikérné, az neki haladék nélkül kiadandó.“

Ez a tényállás. Már most kérdjük: mi értelme van ennek a meghurczolt 53. §-nek? Hiszen ha áll a budapesti kir. tábla itéletének indokolása, mely szerint az 1868. évi LIII. t. cz., — melynek 12 §-e szerint: „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyjoknak s a leányok anyjoknak vallását követik“ — semmi kételyt sem hagy fenn az iránt, hogy a gyermekek vallását csupán a szülők vallása határozza meg s ezzel szemben semminemü külsőség vagy ceremonia sem bir befolyással: akkor a büntető törvénykönyvben egy oly bűnre van büntetés szabva, melyet elkövetni teljességgel nem is lehet.

Mi megengedjük azt, hogy a keresztelés dogmailag nem jelenti a gyermeknek valamely specialis egyházba lett fölvételét, de a gyakorlatban s az életben a dolog mégis csak ugy áll, hogy a hol valakit megkeresztelnek s anyakönyveznek, csak oda számitják biz azt. Legalább eddig a keresztlevél szolgált a vallásfelekezetiség meghatározása okmányául s a kinek keresztlevelén egy plebánia pecsétje volt, az katholikus számba is vétetett. Ezért midőn szükségből valamelyik egyház lelké-

sze a másik egyház lelkésze helyett keresztelt, ha nem akarta együttal a megkereszteltre a kezét is rátenni, anyakönyvezés végett átirta az illetékes lelkészi hivatalnak. De a soproni esetnél a szükség sem forgott fenn, miután helyt evang. lelkész is van s igy az illetéktelen keresztelés által, a mellett hogy a törvény megsértetett, az evang. lelkész is megkárosittatott az őt illető stola jövedelemben. Mindez nyilván mutatja, hogy a római egyház keresztelése alatt a katholizálás intentiója lappang, a mit egyébaránt ők magok sem titkolnak, hiszen mihelyt megnyerték a királyi táblán a pert, azonnal megforditották a köpenyeget s mig a soproni plebános a járás biróság előtt tartott védbeszédében ugyancsak hangsulyozta, hogy a keresztelésnek nincs vallásfelekezeti jellege, mert az által a megkeresztelt csak a kereszténység nagy egyetemébe vétetik fel, a királyi tábla felmentő itélete után a „Magyar Állam“ czimü lap egymásután hozta a czikkeket, a melyek a kir. tábla indokolását határozottan kifogásolták, azt állitván, hogy de bizony az általok megkeresztelt nem csak keresztény, hanem egyszersmind róm. katholikus is.

Ha terünk engedné, sokat irhatnánk még e tárgyról, mert annyi bizonyos, hogy hazánkban közelebbről nem merült fel vallásügyi kérdés, mely annyira izgatottságba hozta volna a kedélyeket, mint ez s a melynek következményei beláthatlanabbak lennének, mint ennek. Örökös gyúanyag maradhat ez a vallásfelekezetek közötti béke s egyetértés megzavarására; mert a kir. tábla felmentő itélete fölnyitotta a sorompókat a lelkészek előtt az emberhalászatra, a melyet ugyan maga Krisztus rendelt, de bizonyára, nem ebben az értelemben. Ma-holnap megérhetjük, hogy a római egyház a nyert jognál fogva nem csak hogy elkereszteli a protestáns szülők gyermekeit, hanem azokat megbérmálja, összeesketi és eltemeti. De ezekről nem kivánunk most szólani. Majd, ha mint tények szemle tárgyát fogják képezni; ha a törvényhozás nem igyekszik szabatos és világos törvények által elejét venni ez uton bekövetkezhető visszaéléseknek — a mit különben teljes bizalommal remélünk és azt sürgetni az egyetemes protestantismus közérdekének tartjuk — akkor lesz szomoru alkalmunk azokat is följegyezni. A megexegetált törvény ominosus „f ö l v e s z“ szavával sem bajlódunk. Pedig amaz állitással szemben, hogy a gyermek keresztelés előtt még egy valláson sem levén, azt a kereszteléssel más vallásba fölvenni nem is lehet, következőleg a soproni plebános nem követett el törvénytelen cselekedetet, azt mondhatnók, hogy ha valahová, csakis ide talál a „f ö l v e s z“ szó, mert tulajdonképen csak a gyermeket lehet fölvenni valamely egyházba, másokat átvenni szoktunk; vagy azt mondhatnók, hogy ha az a gyermek már születésekor más vallásu volt: mi jogon keresztelte meg a róm. kath. plébános más egyház szülöttét? A kir. tábla azon indokolásához is lehetne

egy pár szavunk, hogy az anyakönyvek nem csupán vallásfelekezeti rendeltetés szempontjából, hanem első sorban állami átruházott hatáskörben vezettetnek. Megkérdhetnők, hogy ugyan mikor vezette nálunk az állam az anyakönyveket s mikor ruházta azoknak vezetését az egyházakra? És ha átruházta, honnan, kitől veszik az anyakönyv vezető lelkészek ezért a dijt? Igaz, hogy e könyveket az állam is felhasználja a maga czéljaira, de azért azok mind e mai napig nálunk tisztán vallásfelekezeti jelleggel birnak s épen ez a hamis okoskodás, hogy a kit a megkeresztelés folytán a róm. kath. plebános a maga anyakönyvébe beir, az azért mégis csak evangelikus vagy református marad. Minő zavarok származnak majd ebből. Hogy lehet igy az egyházaknak saját hiveit nyilvántartani? Mindezekről most nem szólunk. Ez uttal csak a lelkiismeret szabadságára nézve kivánunk egy kis megjegyzést tenni, melyet e tárgygyal kapcsolatban a római egyház annyira védelmébe vett, hogy szinte aggodalom fog el, hogy vajjon korunk felvilágosultsága nem tette-e katholikus atyánkfiainál nagyobb hóditást a lelkiismeret szabadságát illetőleg, mint nálunk, kik egykor annnak épen a római egyházzal szemben martyrjai voltunk? ha vajjon nem cseréltünk-e egymással öntudatlanul szerepet. Mindjárt meglátjuk.

A soproni eset folytán katholikus részről lépten-nyomon a lelkiismeret szabadságára hivatkoztak. Azt mondják, hogy megtiltani a szülőknek gyermekeik vallása, illetőleg azoknak keresztelése felől tetszésök szerint rendelkezni, az ő lelkiismetök szabadságának legkiméletlenebb megsértése lenne. Milyen szépen hangzanék ez a tétel, ha egyéb volna egy hangzatos frázisnál, ha nem tudnók, hogy min alapszik ez a vitatott lelkiismeret-szabadság? Azokon a reversalisokon t. i. a melyeket a róm. egyház az ifju házasulandóktól szép szóval vagy kénygzergetéssel kicsikar s a melyeket ezek az után, mind a mellett, hogy a törvény azoknak jogerőt nem tulajdonit, elég becsületesek megtartani. Ezeken nyugszik a róm. katholikusok által védett lelkiismeret szabadság; mert azt csakugyan nehezen lehet felfogni, hogy egy szülő ne ahoz a valláshoz ragaszkodjék, a melyet ő maga követ s következőleg gyermekét is ne abban a vallásban kivánná fölnevelni; ha pedig inkább ragaszkodik valamely más valláshoz, szabadságában áll, hogy arra maga átlépjen s aztán gyermekét is ott kereszteltesse. Ily eljárással tiszteletre méltóbb jelét adja bárki lelkiismeret szabadságának, mintha kijátszodja a törvényt, mely azt tartja, hogy a fiuk atyjuk és a leányok anyjuk vallását követik.

Senki nálunknál jobban nem tisztelheti a lelkiismeret szabadságot. Részünkről mindig fájdalommal gondolunk a hitüldözésekre, melyek oly szomoru emlékeket hagytak hátra maguk után az egyháztörténelemben s annyira meghomályositották egykor a keresztény vallás fényét is. Nincs is okunk eze-

kért pirulni. De másfelől a lelkiismeret szabadságát oly tisztán egyéni jognak tartjuk, a mely nem terjedhet odáig, hogy lelkiismeretünk szabadságából kifolyólag a mások hite és vallása felett is rendelkezhessünk. Igy értelmezve a lelkiismeretszabadságot, az a legnehezebben eltürhető zsarnokság lenne. Igaz, hogy a gyermekek egyénileg még nem gyakorolhatván a jogot, mig annak élvezetébe juthatnak, valakinek másnak kell azt rájok nézve gyakorolni, vagyis másoknak kell ideiglenesen vallásukat meghatározni. Ám legyen, adjuk át e jogot a szülőknek, mint a katholikusok vitatják: mi megnyugszunk benne, de a mig a törvény — szerintünk igen helyesen, mert ez által főleg a reversalisokkal kapcsolatban felmerülhető sok kellemetlenségnek utja van állva — a gyermekek vallását a szülők neme szerint határozza meg: kivánjuk, hogy az meg is tartassék s kijátszására sophismákkal ne nyittassék tér. Lám, a törvény nem engedi meg a szülőnek, hogy gyermekét földi vagyonából, teszem, kitestálja: hát hitöröksége nem érdemli-e meg ugyanezt a figyelmet? Avagy midőn a szülő gyermekét vallásáról elkereszteltetì, nem annyi-e, mintha hitörökségéből kitagadná? Bizony, szerencse, hogy fársángban történt ez a nagy hadjárat a lelkiismeret szabadsága érdekében a soproni keresztelést védők részéről, mert az ember még azt hinné, hogy komolyan vették a dolgot; de igy sajnosan kell tapasztalnunk, hogy e kérdésben is csak amaz elv nyert alkalmazást: a czél szentesiti az eszközöket; sajnosan kell látnunk, hogy a római egyház a lelkiismeret szabadságát csak szemkápráztató csillámul használja saját érdekeinek és czéljainak beburkolására és elrejtésére s mint eddig, ugy most is távol áll attól, hogy annak átalános és egyetemes uralmát óhajtsa. Ez a protestantismus feladata marad a jövőben is.

— A mult évben az országgyülés a polgári házasság iránt törvényjavaslat készitésére utasitotta volt az illető ministeriumot. Hirlik, hogy a törvényjavaslat már készen van, egyelőre azonban csak a keresztények és zsidók közt kötendő házasságokra terjedne ki. A polgári házasság behozataláért elvben mi sem rajongunk, ha szinte nem perhorrescáljuk is azt annyira, mint sok mások. E nélkül még megélhetünk, csak egyéb bajainkat tudnók eligazitni s egyéb dolgainkat tudnók rendbehozni. Főleg miután az 1868. évi XLVIII. és LIII. t. czikkek részben legalább élét vették a házasságkötéseket illetőleg a római egyház dogmái kizárólagos uralmának, a keresztények közt nem forognak fenn legyőzhetlen akadályok a házasságoknak egyházilag leendő megköthetésében is. S a házasság szerintünk is oly actus, mely ha alapjában polgári szerződés is, alig fogja valaha nélkülözni az egyház közremüködését. A polgári házasság behozatalával tehát csak nehezebbé és költségesebbé fog az tétetni. De mivel tény, hogy jelen törvényeink szerint hazánkban a keresztények és zsidók között há-

zasság csakugyan nem köthető, előbb utóbb nyitját kell találni e kérdés megoldásának. Ha a szóban levő törvényjavaslatot ismerni fogjuk, részletesebben hozzá szólunk.

— Figyelemre méltó mozgalom indult meg hazánkban a görög katholikus egyház keblében, ezen egyházban hajdu-dorogi székhelylyel egy magyar püspökség felállitása iránt. E tárgyban a nevezett egyház magyar ajku hivei mind ő Felségéhez, mind a képviselő házhoz f. évi junius 23 ról feliratot intéztek, melyben a nevezett püspökség felállitását kérelmezik. A görögkatholikusoknak ez idő szerint hat püspökségük van, u. m. a munkácsi, eperjesi, gyulafehérvári, nagyváradi, szamosujvári és lugosi, melyek közül a két első ruthen, a négy utóbbi román jelleggel bir. Azonban Szabolcs, Zemplén, Szathmár, Hajdu s az ezekkel szomszédos megyékben levő görög katholikusok között mintegy 130 ezerre megy a tisztán magyar ajku hivek száma, kik egyházkormányilag részint a ruthen, részint a román püspökségek fenhatóságának vannak alávetve. Ezek számára 1873-ban Hajdu-Dorogon egy püspöki külhelynökség felállittatott ugyan, de ez alárendelt állása és korlátolt hatásköre miatt nem működhetik szabadon s jelesen az egyház igazgatásánál és az isteni tiszteletnél a magyar nyelvet nem teheti az egyház hivatalos nyelvévé. Ez óhaját a magyar ajku gör. katholikus hiveknek csak egy tisztán magyar jellegü püspökség felállitása, illetőleg a hajdu-dorogi külhelynökségnek püspöki rangra emelése elégitné ki és biztositná. Az uj püspökség részint a munkácsi, részint más püspökségekből kiszakitandó azon egyházakból lenne megalakitandó, melyekben a hivek magyarok s a magyar nyelvet beszélik. Ezeknek számát a kérvényezők mintegy 140 anya és 500 fiókegyházra teszik, a fennebb is emlitett 130 ezer lélekkel. Hajdu-dorogi templomukat székesegyházi templomnak is elég diszesnek állitják, püspöki palotának alkalmas épület a város áldozatkészségéből készen áll s igy a kérelmezett püspőkség felállitásával egyéb költség nem járna, mint a püspök és a káptalan évi javadalmazása, melyre azonban a püspöki külhelynök által a vallásalapból eddig élvezett 3000 frt évi fizetés már beszámitható alapul szolgál. — Mi e mozgalmat figyelemreméltónak jeleztük s azt nem csak nemzetiségi, de vallási szempontból is fontosnak tartjuk; mert nem képzelünk nagyobb anomáliát, minthogy valaki ne használhassa saját anyanyelvét, mikor imádkozni akar. A föllépésnek tehát kellő sikert és jó eredményt kivánunk. Egy megjegyzésünket azonban nem titkolhatjuk el. És ez az, hogy ahoz a vallásalaphoz, ugy látszik e hon minden fiainak jussa van, csak a protestánsoknak nincs. Ideje volna már e kérdéssel tisztába jőni. Az országgyülés régen kinevezett ez alapok tanulmányozására egy bizottságot. Vajjon mikor látjuk meg munkálkodását?

— Ambár a hazai dolgokkal már jóformán igénybe vet-

tük a szemlére rendelkezésünkre álló tért, egy pár pillantást talán mégis vethetünk még a külföldre is.

Németországban a zsidók elleni agitatió sajnálatra méltó mérveket ölt. A zsidó-ellenes mozgalom élén Stöcker, udvari lelkész áll. E párt organuma, a „Neue ev. Kirchenzeitunk“ hatalmasan izgat a zsidók ellen s főleg az egyetemi ifjuságot bátoritja. Tán e tanácsot akarja követni a mi ifjuságunk is a budapesti egyetemen, kik közül közelebbről többen rokonszenvöket és elismerésöket nyilvánitották a mi ismert zsidóellenes agitatorunk, Istóczy iránt. E mozgalomnak kétségtelenül nem csak nemzetiségi, hanem vallási háttere is van s ezért nem mulaszthatjuk el azt följegyezni, megjegyezvén, hogy a Krisztus uttörője, a ki bünbánatot prédikált, sok méltatlanságot eltürt, de maga nem okozott azt másoknak.

Francziaországban Naquet kezdeményezése folytán megkisérlették visszaállítani a házassági elválásról szóló törvényt, mely a Code Napoleonból 1813-ban töröltetett, azonban a kamara ez inditványt 261 szavazattal 225 ellen visszautasitotta. E szerint Francziaországban az elválás lehetetlen s ezt a „Magyar Állam“ annyival nagyobb örömmel fogadja, mert a róm. katholikus dogmának a különben oly liberalis Francziaországban ily diadalát alig remélhette. Senki sem fogja vitatni, hogy az elválás bizony a legnagyobb szerencsétlenség, a mi a házastársakat érheti, de másfelől az orvosság, mely ez ellen a házasságok felbonthatatlanságában kerestetik, még roszszabb a betegségnél. A ki azt hiszi, hogy az erkölcsiséget inkább előmozditja az, hogy egymással össze nem férkezhető házastársak külön-külön törvénytelen házasságban éljenek, minthogy elválás utján ujabb házasságra lépjenek s boldog és törvényes családi életet alapithassanak: ám legyen az ő izlésük szerint, de mi nem kérünk belőle — mi a törvénytelen vadházasságokban erkölcsiséget teljességgel nem tudunk fölfedezni.

Belgiumban ősi szokás, hogy a hetedik gyermek keresztatyja maga a király. Több plebános azonban nem akarja hasonló esetekben a királyt keresztatyául elfogadni, mivel ő felsége excommunicálva van azon törvény szentesitése óta, mely minden községben polgári iskolát állitott. Mennyi szegény elesik ez által attól a segélytől, melyet a királyi keresztatya nyujthatott volna.

Angliában a skót szabad egyház 40 év óta az orthodoxia védbástyája eszményképének tartatott a Continens egyházi férfiai által. A világiak közül a legvagyonosabb és legbefolyásosabb egyháztagok abban az orthodoxia legszélsőbb határán állottak. Azonban alig lépett ez egyház fennállása második emberkorába, oly változás észlelhető, a melyre az orthodoxia aligha gondolt. Smith Róbert a bibliáról tett nyilatkozatáért, mely szerint ő azt, mint történeti könyvet, a történeti elbirálás alatt állónak lenni mondotta ki, ez állitásáért

vizsgálat alá vétetvén, két szótöbbséggel elitéltetett ugyan, de ezzel szemben most Edinburgban és Glasgowban tért nyitottak számára, hogy állitásait felolvasások által bővebben kifejthesse. Ez uton egy nehány tanuló ifju helyett most száz meg száz hallgató fogja megismerni az ő nézeteit a bibliáról s mi hisszük, hogy ezek semmi megbotránkozni valót és a vallás lényegét veszélyeztető dolgot nem fognak találni abban, ha Smith felolvasásaiban kimondja, hogy az Énekek-éneke czimű mü világi dalok átdolgozott gyüjteménye s a Jób könyve a zsidók számüzetése után iratott.

Amerikában nem ritka eset, hogy az egyházi szónokok beszédeikben politikai kérdésekkel is foglalkoznak. Közelebbről Collyer Róbertet, a kitünő unitárius hitszónokot Chicagóból épen azért hivták meg New-Yorkba, hogy tartson egy beszédet, a politikai pártok azon mindinkább elharapodzó szokása ellen, mely szerint pártszempontból egymást könnyelmüen vádolják és kárhoztatják? Collyer egy hatalmas beszédet mondott azok ellen a pártemberek ellen, a kik pártjok érdekében hazudni szoktak. A beszéd, a mint a lapok jelzik, nagy hatást tett a hallgatóságra, de saját egyháza tagjai közül 70-en megtagadták a további egyházi dijfizetést. Ugy látszik, hogy soha sem fog elévülni a közmondás: „Szólj igazat s betörik a fejed".

cz.

Dr. GYERGYAI ÁRPÁD.

Fájdalmunk alig csillapul. Oly váratlanul ragadta ki a halál sorainkból munkaerejében levő szeretett barátunkat. Alig néhány napi szenvedés után, f. évi jan. 31-én gyászvirágokat kelle hintenünk föléje, ki pár nappal azelőtt az élet fénye volt. S nemcsak baráti kegyeletes érzelmeinknek teszünk eleget, midőn róla külön czikkben emlékezünk meg, hanem az érdemnek adunk méltányló kifejezést életéről részletesebben szólva.

Dr. Gyergyai Árpád, egy a mult száz elején Kolozsvárra települt székely nemes családból vette eredetét. Született Nagy-Szebenben 1845-ben, hol atyja pénzügyi tisztviselő volt. Gyermekkorát és ifjuságát Kolozsvárt töltötte, hol az unitáriusok főgymnasiumában tanult. Kitünő gyors felfogásu tehetségével emelkedett ki tanulótársai közül, melylyel osztályában mindig az első helyet foglalta el. A mathesis mellett a nyelveket tanulta nagy szorgalommal, melyekben való alapos készültségét kitünő tanitója Sárdi Samunak köszönte, kiről mindig hálásan is emlékezett meg. Végezvén a gymnasiumot 1863-ban, az ugyanazon év őszén Kolozsvárt felállitott jogakademiára iratkozott be, de kezébe kerülvén Milne, Bedant, Jussien munkái német forditásban, annyira megszerette a természettudományokat, hogy orvosi pályára határozta magát, s odahagyva a jogot, 1864. őszén Bécsben az orvostudomány rendes hallgatója lett. Tehetségeinek sokoldalu voltára mutat, hogy az orvosi tudományok mellett nyelvismeretei fejlesztését is szorgalommal folytatta s a franczia és angol nyelv mellett a spanyolt is kezdette tanulni. A rajzban is kitünő volt. Szünidőkön Bécs környékét körüljárva, a szép részletekről legsikerültebb képeket rajzolt s különösön ügyes volt a dolgok shematicus felvételében, mi orvosi tanulmányait is igen megkönnyitette. 1870-ben végezte az orvosi tanfolyamot. 1871-ben orvostudorrá avattatott s ugyanazon év őszén sebésztudorrá és szülészmesterré.

1872-ben a kolozsvári egyetemen a sebészeti tanszék mellett tanársegédi minőségben alkalmazták. Egy év mulva azonban gyakorló orvosságra adta magát; de alig telt el néhány hónap, tudományszomja ujra az egyetemhez vezette vissza. A kórvegytani tanszéknél vállalt ségédtanári állomást s e tárgy iránt akkora előszeretettel viseltetett, hogy Plósz tanárt, kit

Kolozsvárról időközben áthelyezték, Budapestre követte. Ez idő-tájt töltötte be Lister edinburgi tanár hire az egész orvosi világot. Gyergyait ekkor tudományszomja külföldre ragadta, magától Listertől akarván megtanulni sebészeti vivmányait. Ez utjában pár hetet Lipcsében töltött s hat hónapot Párizsban sebészeti tanulmányait tökéletesitve, hol egyszersmind a világhirü physiologus Claude Bernard kisérleteit látogatta. 1875. nyarán Londonba ment át, hol e sorok irójának először volt alkalma őt, mint jeles képzettségü orvost és embert közelebbről meg ismerni. Innen ment aztán Edinburgba Listerhez.

Visszatérve a magyar keleti vasutnál lett gyakorló orvos. De e hivatala mellett, bármily sok fáradságot és időt igényelt is az, nem szünt meg az orvosi tudomány irodalmi müvelésétől. Még 1874-ben Plósz tanárral együtt „*Az élő állatbani vérmegalvás kérdéséhez*“ czimü dolgozatot közölt. 1876-ban a kolozsvári orvos-természettudományi társulat orvosi szakjegyzőjévé választották. E társulat szakülésein hozta nyilvánosságra tanulmányait. 1876-ban: *A sebszélek egyesitéséről*; 1877-ben „*A kemény szájpad átfuródásának gyógyult esetéről*“. „*A modern sebkezelésről*“; 1878-ban „*Az ujjak vele született összenövésének egy esetéről*“; 1879-ben *A vizsérv gyökeres műtétének egy esetét* mutatta be; 1880-ban „*Az izületi bántalmak carbolsavval kezeléséről*“ értekezett. Utolsó munkája: „*A sérvek tanának történetéről*“. Szokatlan hangzásu czimek egyházi folyóiratban a fennebbiek, de föl kelle emlitenünk, mint az elhunyt tudományos működésének oly rövid idő alatt gazdag eredményeit. A már emlitettekhez járul még 1878-ban egy orvosi szakülésen felolvasott kitünő tanulmánya, a tőle személyesen is ismert „*Claude Bernard élete és tudományos működéséről*“ s egyetemi magántanárság elnyerésére szánt nagyobb terjedelmü munkája: „*Az orvostan történelme*“ melyre 1878. óta lankadatlan szorgalommal gyüjtötte az adatokat, s melynek kidolgozásában már szépen eléhaladt volt, midőn a halál a nagytehetségü munkás lélek szárnyait a tudomány és a szenvedő emberiség nagy kárára egyszerre elmetszette. E veszteség iskolánkat is nagy mértékben sujtotta, a mennyiben a megboldogult iskolánkban, mint segédtanár müködött.

Gyergyainak hat év alatt kifejtett irodalmi munkássága, szép jövőt és nevességet igért neki az orvostudomány mezején. Tehetségeit és tanultságát tisztelték első sorban szaktársai. Egyik orvostársa, ki őt gyermekkorától fogva ismerte, ily véleményt mondott róla: „lelkiösmeret- és tudományos képzettségben Gyergyai mindig az elsők közt érdemelt helyet“. Ő egyike volt azoknak a szellemeknek, kik a középmértéken jóval felül emelkednek. Gyors felfogásban, éles itélő tehetsegben és sok-

oldaluságban nyilvánultak értelmi tulajdonai. A tapasztalati tudományok mellett, az ész más termékei iránt is kiváló érdekkel viseltetett. A jelesebb bölcselők közül nem egynek világánál szélesitette látkörét. Az egyházi irodalomra is kiterjedt figyelme. Lelkében a tapasztalati igazságok mellett a vallási szemlélődések befogadására is jutott tér s folyóiratunkat mindig hüséggel, szorgalmasan olvasta.

De ezzel jellemzésére még nem mondtunk el mindent. Hátra van még szép tulajdonságai koronája. Gyergyai legnagyobb volt mint ember s e tekintetben alig találunk kellő szavakat méltánylására. Ritka lélekben egyesülnek az emberies érzelmek oly terjedtségben és mélységben, mint benne láttuk egyesülve. Az emberekkel való minden érintkezéseiben fenkölt, jó és nemes léleknek ismerte őt mindenki. Egész lényét a szeretet és jóság ölelte körül, az volt a légkör, melyben magas tehetségeivel és tudományával mozgott. Ezért a család, melyhez tartozék, csak nem az imádásig szerette s embertársai becsülték osztatlanul. Az átalános becsülés nyert kifejezést, midőn temetésén Kolozsvár összes értelmisége, a szenvedett emberek nagy része, a kiket valaha gyógyitott, megjelent, s tanártársai, barátjai, a vasuti tisztviselők és egyesek koporsóját virágkoszorukkal ékesitették. Gyergyaiban egy szép tehetség s még szebb lélek szállott korai sirba. Legyen a hant sirja fölött oly könnyü, emléke közöttünk oly áldott, a mily hasznos, szép és nemes volt élete.

RÉVÉSZ IMRE.

A mennyire váratlan, éppen oly meglepő és fájdalmas Révész Imrének február 13-án történt véletlen halála. A magyar közmüvelődés és irodalom a hivatott munkást, mi a magyar protestantismus napjainkban egyik legmagasabb kitünőségének eltünését siratjuk.

Kik müveiből, munkásságából netalán nem ismernék, a lapokban közlött rövid életirati vázlatokból is láthatják, hogy Révész Imre a protestantismusnak oly bajnoka volt, ki az irodalomban tollával, a szószéken ékesszólásával, a tanácstermekben bölcseségével és munkásságával mondhatni csak annak ügyét szolgálta.

A protestantismus alapelvénél, a szabadvizsgálódásnál és független, állami önkormányzati jogánál fogva folytonosan küszködik önmagával és magában; s oly államokban, melyekben kisebbségben van, küzd a hatalommal és hatalmaskodókkal. Révész Imre munkássága korában is voltak a magyar protestantizmusnak küzdelmei, voltak az idegen hatalommal, midőn léte-

lét és nemzeti nyelvünket kellett védelmeznie, voltak alkotmányos állapotunkban, midőn önkormányzati jogáért harczolt és harczol. Az egyház beléletében a folytonos szervezkedés és fejlődés, folytonos csatározással folyt. Révész I. mindezekben a harczokban és csatározásokban magas értelmességével, tudományosságával s mindenek felett komoly lelkesültségével, tevékeny döntő béfolyással részt vett. S bár a felekezetesség határáig hullámzó kalvinismusságát és önkormányzati féltékenységét álláspontunkról néha sajnálva láttuk, de mint erős meggyőződés, szilárd akarat, apostoli hit és buzgalom nyilvánulásait mindig tiszteltük; és ezt annyival inkább tettük és teszszük most is, mert — fájdalom — ily jelenségek protestans egyházaink kebelében is ritkák korunkban. Bár nyomdokain minél többen járhatnánk és járnánk!

LEVELEZÉS.

Udvarhelymegye, Medesér, 1881. jan. 10.

T. Szerkesztőség!

Udvarhelymegyében, a székelykereszturi járásban, Gagy és Martonos falvak közötti völgyben, egy nehány szegénysorsu unitárius család van letelepedve, kik összesen 9 családból állnak 45 lélekszámmal. Polgári állásokra nézve: földmivelők, napszámosok és pásztorok, részint sajátjokban, részint mások javaiban laknak és munkálkodnak.

Ez a kis népcsoport, a velök egy helyen letelepült, 6 családot képező, 26 lélekszámból álló, más keresztény egyházakhoz tartozó lakósokkal együtt, 1880. nov. 14-én öröm-ünnepet tartott. A kis-medeséri unitáriusok, leány-egyházzá alakulásoknak emlékéül, harang-szenteléssel kapcsolatos ünnepet ültek, ekkor levén átadva a közszolgálatnak az a szép kis harang, melyet Kolozsvárt öntöttek az Andrásowszky testvérek, a kis-medeséri unitárius leány-egyháznak 1880-ban.

Alkalmi beszédet alólirt tartott 1. Móz. 12. r. 7. 8. versekben olvasható ezen igék alapján: „Megjelenék az Ur Ábrahámnak és mondá neki: a te nemzetségednek adom e tartományt, és épite Ábrahám ott oltárt az Urnak és az ő nevét hivá segitségül."

„Mi is oltárt épitettünk ezen a helyen, melyet a vallásos buzgóság és szeretet adományozott örökségül, az „egy Istent imádó kis-medeséri egyháznak." Oltárunk, ez az előttünk álló csinos faalkotmány, melyet harang-állványnak nevezünk, s benne az oltári áldozat: szép kis harangunk. És ha Ábrahám oltárt épitvén az Urnak, az ő nevét hivá segitségül: vajjon, nem az-e a mi eljárásunk is, a midőn oltárunkat harang-jelvényével átbocsátva a közszolgálatnak, ezen ünnepélyes órában szokott egyházi szertartással felszenteljük: 1) Egy Istenünk tiszteletére. 2) Az ember Jézus Krisztus tudományának terjesztésére. 3) A vallásos buzgóság és közerkölcsiség megalapitására." stb.

Az irt felosztással tartott alkalmi beszéd után felolvastam a gyülekezet előtt elsőbben: A. siménfalvi mltgos. Jakabházy Zsigmond úr és neje mltgos. Pakot Polixena ő nagysága azt az ajándék-levelét, mely a többek között igy szól: „Egyszáz □ öl területü templom-helyiséget adunk örökségül,

az egy Istent imádó kis-medeséri egyháznak . . . igérvén ezután is gyarapitását növendék kis megyénknek, lélekben és vagyonban. A mig az átadott helyen templom is épülhet, istenitiszteletek tarthatása végett átbocsátjuk ottani lakházunk egyik alkalmas szobáját" stb. Ezt követte, a harangra és harangállványra tett adományok közlése, s az adakozók névsorának felolvasása — a mint alább következik.*)

Alig végeztem be az adakozók névsorának felolvasását, melyet a nép lelkesedéssel hallgatott, s ime egy tisztes férfi felállván a gyülekezet közül, ezekben a szavakban tolmácsolta a nép érzelmét: „Hála egy Istenünknek, hogy ezen a helyen, hol ezelőtt 50 esztendővel apáink barmait legeltetve játszadoztunk, most Istenünk tiszteletére ünnepet tarthatunk," stb.

Ilyen renddel folyt ünnepszentelésünk, melyet barátságos ebéd fejezett be egyik hitrokonunk házánál.

1880. nov. 14-ike ennyiben lett megünnepelve Kismedeséren, s az a kicsiny sereg, mely büszke volt magáénak vallani ez ünnepélyt, lelkesült örömérzések között nyilvánitá annak nemzettségről-nemzettségre átszálló magasztos emlékezetét!

Ferenczi Áron,
unitárius pap.

Nyilatkozat.**)

A „Keresztény Magvető" mult évi folyama negyedik füzetében szellőztetett egyházi állapotokra nézve a 6-dik füzetben közölt feleletre — miután az a közlötteket nem czáfolja meg, se nem tagadja, hanem 30 darab idézetével jobbra és balra kering, s végül is csak a papi átkozódás erőtlenségéig törpül alá — nem tartom szükségesnek részemről a felelgetést. Maradjunk Thiers esőernyője mellett, hanem az az esőernyő a közvélemény és jólelkiismeret volt.

Egy székely.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Kuun Géza grófnak, kitől jelen füzetünk elején egy kiválóan szép és nagybecsü vallásbölcseleti tanulmányt közlünk, folyóiratunkban többször emlitett nagy műve a Kún-codex megjelent a Magyar-Akadémia kiadásában e czim alatt: „Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit Prolegomenis Notis et compluribus Glossariis instruxit Comes Géza Kuun Acad. Sc. Hung. Sodalis. Budapestini. Editio Scient. Academiae Hung. 1880. (Nagy 8 r. I.—CXXXIV. 1—395. l.) E codexet Kuun gróf Velenczében találta meg hosszas keresés után 1874-ben egy velenczei könyvtárban, melyet Petrarka, a hires olasz költő 1362-ben hagyott a velenczei köztársaságnak. Elismeréssel kell adóznunk a nagy tanultság és a több évi lelkiismeretes munka iránt, melynek e szöveg kiadása latin nyelven magyarázatokkal, felvilágositó jegyzetekkel ellátva az eredménye. A mi a codexet magát illeti, 1303. jul. 11-

---

*) L. Arany könyv. Szerk.

**) E nyilatkozat közreadásával folyóiratunkban a vitát az illető ügyben befejezettnek tekintjük. Szerk.

én kezdették irni, s az Hunfalvi Pál szerint akkora emlékét őrizte meg a kún nyelvnek, mekkorát nem mutathat fel 1300 tájáról a magyar nyelv. Irói genuai hittéritők, jelesen francziskánusok voltak. A genuaiak voltak a Dniester, a Don mellékén lakó kúnok földén is a kereskedők és hittéritők. Hosszú grammatikai és szótári közlések után, melyek mind latin, német és kún, némelyek latin, német és kún nyelven folynak, a Codexben kún szövegek következnek, u. m. evangeliumi részek, a hit, a Miatyánk, legendák, de kiváltképen énekek. E Codex kiadásával Kuun gróf nevét nem csak a hazai, hanem a külföldi tudományos világban is szélesebb körben tette ismeretessé.

The Disciple. A Magazine for Unitarians and other Christian people. Ez Gordon Sándor, belfasti unitarius lelkész lapja. Ismerve az angol unitárius és más szabadelvü egyházakban levő irányzatokat, belfasti kitünő barátunkat a legnagyobb örömmel üdvözöljük, hogy folyóiratot inditott annak az iránynak képviselésére, mely a theologiában szabadelvü álláspontot foglal el, de a mely álláspont az unitarismus történelmi multján nyugoszik. Folyóiratának programmja: „A theologiában — ugymond — határozottan unitariusoknak valljuk magunkat és mint unitariusok törekszünk a Krisztusnak hagyománytól meg nem vesztegetett, tagadástól el nem ferditett kereszténysége iránt a lelkesedést táplálni; az egyházi ügyekben a rend és egyesség védői közt foglalunk helyet; az erkölcsben, komolyan szólunk ama társadalmi kérdésekhez, melyeket modern életünk mélyebb tapasztalatai és a növekvő szükségek vetnek föl, stb." A megjelent két szám változatos tartalmu és jólirott, s a Különfélékben a magyarországi unitarius egyház eseményeire is figyelem fordittatik.

A Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelőnek három száma fekszik előttünk. 1880. XII. füz. 1881. I. és II. füz. mind változatos tartalommal. Itt közöljük az utolsó füzet tartalmát: 1. Hegel bölcsészeti rendszerének vázlata. Dr. Heiszler József. 2. Kereszténység, katholicismus és kultura. Thomay József. 3. A francziák vallásos ébredése. Molnár Zsigmond. 4. A régiek. I. Czeglédi István levele Teleki Mihályhoz 1670. II Szőnyi Nagy István levele Prónai I.-hoz 1704-ből stb. Előfi. 4 frt, félévre 2 frt. Evangeliumi Lelkésztárból is megjelent két füzet 1881-re, beszédeket tartalmazván: Fördös L., Révész Bálint, K. Tóth Kálmántól stb. Előf. 3 frt. A Figyelő előfizetőinek 2 frt.

A Vasárnap néplapból megjelent már mintegy 20 sz. csinos kiállitásban. Czikkei átalán igen jók és alkalmasok a vallásosság és erkölcs fejlesztésére népünkben. S különösen kitünnek K. Tóth Kálmán elbeszélései, melyek valóságos gyöngyeit teszik a Vasárnapnak. Czelder a legnagyobb elismerést érdemli ugy fönnebb emlitett lapjai, mint a Vasárnap szerkesztése és kiadásáért. Azonban nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy igérete ellenére, tán tulnézésből a Vasárnapba fölvesz dogmatikai szinezetü czikkeket, melyekben Jézus imádása és segitségül hivása terjesztetik. Miért ne lehetne a Vasárnap más iróinak is abban a szellemben irni, melyben a derék K. Tóth Kálmán ir, kinek czikkeit katholikus, reformatus és unitárius egyaránt olvashatja? S miért ne lehetne a Vasárnaptól távol tartani ama felekezeties tendentiákat, melyeknek propagálása az általános keresztény népélet rovására történik?

Előfizetésre felhivás ily czimű műre: Az apostolok cselekedeteiről irott könyv. Biblia-magyarázatokban kidolgozta Gerok. Ford. Lágler Sándor és Kálmán Dezső. Megjelenik 4 füzetben: az első füzet f. é. márt. végén, a többiek 3—3 hónapi időközökben. Előf. 4 frt.

A Magyar Paed. Szemle. A jelen évi I. füzet tartalma: 1. A népiskola a nemzeti kultura és a politika ügye, Rill József. 2. Élj és nevelj a hazának, Kapocsi Józseftől. 3. A szabad iskola alapelvei, Epigon Aristides. 4. A fő- és székváros népiskolái, Lakits Vendel. 5. A magyar nemzetiség népiskoláinkban, dr. Márki József, stb. Rill jeles lapja már nem szorul ajánlatra.

A Keresztény egyház történelme. Irta Warga Lajos, sárospataki theol. tanár épen most érkezett kezünkhez. Jövő füzetben részletesebben szólunk e becses műről.

KÜLÖNFÉLÉK.

Buzogány Áron közoktatásügyi ministeri titkár s folyóiratunk rendes dolgozó társának a „Magyar Paed. Szemle“ 1880. XII. füzete sikerült arczképét hozza, Rill József a szerkesztőtől irt életrajzával. Szivünkből örvendünk, hogy a magyar tanügynek e derék és hivatott munkását e kitüntetés érte s buzgó fáradozása és érdemei ennyiben is méltánylásra találtak. Isten éltesse sokáig a jeles férfiut, hogy népnevelésünk elébbvitelén eddigi müködéséhez hasonló eredménynyel munkálhasson.

Gál Kálmán, az unitárius főiskolában segédtanár, a helybeli egyetemen a klassikus nyelvekből a tanári vizsgálatot közelebbről sikeresen kiállotta. Örömmel emlitjük fel főiskolánk e szorgalmas és lelkiismeretes segédtanárának tanári okmánya megnyerését.

A brassói unitáriusok, a mint onnan értesitenek, a szervezkedésre Török Áron f.-rákosi pap kezdése folytán már megtették a kellő lépéseket s igy remélhető, hogy nem sokára rendes isteni tiszteletek tartatnak ott s a régi szász városban ujra hangzani fognak a tiszta kereszténység és lelkiismereti szabadság igéi, melynek hiveit 1717-ben üldözte volt onnan ki a katholikus önkény és türelmetlenség. Ez alkalomból felhivjuk t. paptársaink figyelmét, hogy ekklézsiáik közelében elszórtan élő hiveink összegyüjtésére sziveskedjenek a lehető legnagyobb gondot forditani, mert az unitárius elveknek mind meg lehet szépsége és tiszta józan volta, hogy ha gyakorlatilag fentartani, ápolni és terjeszteni nem igyekszünk és hiveinket a helyett hogy egyházunk testéhez csatolnók, szét zülleni engedjük.

Stopford Brookeról a „Prot. Egyh. és Isk. lap“ f. évi második számában már lapunk egyik megelőző számában jelzett kilépését illetőleg egy czikket közöl a Renaissance után. A közlemény főleg a Stopford Brooke levelében áll, melyet gyülekezetéhez intézett volt, de minthogy azt a kérdést is felveti, hogy miért nem lépett át — a mint várták — az unitárius egyházba, fölvilágositásul, meg kell jegyeznünk, hogy S. Brooke nem azért nem lett unitárius, mintha hitelvei azokétól különböztek volna, nem is azért, mert az unitárius név nem elég népszerü, hanem azért, mert Angliában nem szükség — mint nálunk — a törvényesen bevett nevek valamelyikét viselni, hogy valaki valamely vallás felekezethez tartozzék. Ott még a születésöknél fogva tiszta unitáriusok is gyakran használnak e helyett „szabadelvü keresztény“ nevet, de azért mégis unitárius templomba járnak s unitarius hitelveket vallanak. Az unitárius név éppen nem népszerütlen közöttük; de minthogy ezelőtt harmincz negyven évvel az unitáriusok és az anglikánok felette nagy harczot folytattak egymás ellen s minthogy akkor a dogmatikai külömbözések nagyon is előtérbe voltak állitva, azért most sokan mellőzik a történeti név fölvételét. Igaz, hogy Stopford Brooke sokat megtartott abból, a mi az anglikán egyházé, az is igaz, hogy az unitárius nevet nem vette fel, de hogy ő mégis unitárius, s hogy most sokkal tisztábban unitárius elveket vall, mint valaha az előtt, mutatja az, hogy Dr. Martineau Jakab a legnagyobb — de jelenleg nyugalomba vonult — unitárius pap és családja több előkelő unitárius családdal együtt helyet bérelt a Stopford Brooke templomában s hogy az „Inquirer“ az unitáriusok fő heti lapja rendes rovatot nyitott meg beszédjei közlésére.

Gyászhirek:

Carlyle Tamás, egyike e száz legnagyobb gondolkozóinak s legnemesebb embereinek, f. évi febr. 5-én Chelseaben, Londonhoz közel, élete 86-ik

évében elhunyt. Neve több mint félszáz óta ismeretes nem csak Angliában, hanem a continensen is, műveit pedig az egész müvelt világ olvassa. Már ifju korában vas-szorgalommal tanult. Először papnövendék volt s mint ilyen tanitóskodott egy ideig vidéken, hol már apróbb rajzokat kezdett irogatni. Később teljesen az irodalmi pályára lépett, odahagyva a papi pályát. Irodalmi müködését a német klassicusok ismertetésével kezdé meg. Általában a német irodalomnak legalaposabb ismerője és ismertetője volt s egyszersmind nagy német barát. Maga is a ködös, homályos Caledonia szülöttje levén, egy egyszerü kis skót faluba vonult vissza. Itt irta ama négy kötetben megjelent „essay"-ket, melyek őt egyszerre Anglia elsőrangu kritikusává emelték. Ugyancsak itt készitette a „Sartor Resartus" (az újra összevarrt szabó) czimü satirikus müvét, melyben az angol társadalmat szigoru birálat alá vette, s a melyben bölcseleti eszméit foglalta össze. Harminczkilencz éves korában Londonba ment lakni, hol történelmi buvárlatait tovább folytatta. Legnevezetesebb munkája: „A franczia forradalom történelme" melyben oly igazi közvetlenség és titkos varázs van, a mit más historikusnál nem találhatni föl. Ő a multat érzékelhető jelenetekben állitja az olvasó elé. Jelentékenyebb történelmi müvei még: „Cromwell életrajza és levelezései" s „Nagy Frigyes élete." Cromwellről, a világtörténelem e nagy alakjáról, az eddigi nézetet teljesen megváltoztatta, még pedig az ő előnyére. Carlyle szerint a történelemben a nevezetes eseményeket s korszakokat a nagy férfiak alkotják. Ilyennek tünteti föl Cromwellt is. Érdemei elismeréséül 1866-ban az edinburghi egyetem Lord Rectorává választották. Carlyle nagybecsü művei által állandó emléket biztositott magának Anglia és a mivelt világ legkitünőbb szellemei sorában.

George Eliot-nak, a nagytehetségü angol irónőnek a mult év december havában történt haláláról való hir épen utolsó füzetünk bezártakor érkezvén hozzánk, csak most emlékezhetünk meg róla. Jóllehet névleg egy vallásfelekezethez sem tartozott, de azért nagynevü férje, Lewes és Dickens társaságában gyakran elment a „little portland-streeti" (Londonban) unitárius templomba, hogy a hirneves pap és bölcsész dr. Martineau szónoklatait meghallgassa. A gyász-istenitiszteletet is, ugy az ő, mint férje Lewes, temetése alkalmával, egy unitárius lelkész, dr. Sadler tartotta. Eliot György, kinek családi neve: Mary Anne Evans, 1820 ban született s egy falusi lelkész leánya volt. Egy vagyonos rokona által kitünő nevelést nyert. Kezdetben falusi életképeket irt, nagyobbára lelkész-lakok történeteit s Strauss „Jézus életét" dolgozta át, s németből Feuerbach „A kereszténység szelleme" czimü munkáját forditotta le. Később a regényirásra adta magát, hol a társadalomnak, az emberek életének és érzelmeinek kitünő elbeszélőjévé vált. Éles megfigyelő tehetséggel és nagy leiró erővel rendelkezett. Morális irányu és magvas tartalmu regényeibe az életet, embereket és viszonyokat lélektani alapokon festi. Bizonyára Thackeray és Dickens halála óta ő volt a legnagyobb angol regényiró. Nevezetesebb regényei: „Middlemarch" (tanulmány a vidéki életből elnevezéssel), melyet gazdag terméke mellett valódi meleg-kedélyüség jellemez. „Holt Felix." „Bede Adám." „The Spanish gypsy" (a czigány-életből). „Romola," melyben a florenczi életet rajzolja.

Fabritius Károly, erd. ág. hv. lelkész és képviselő, a törvényhozó testületnek, ugy mint a tudományos világnak egyik nagyérdemü tagja f. évi február 2-án Budapesten meghalt. Kora halálát az egyetemi könyvtárban történt szerencsétlen esése idézte elő. Fábritius Károly Segesvártt 1826-ban született s eleinte segesvári gymnasiumi tanár s pap volt, majd 1868-ban apoldi pappá választották. A hatvanas években egyik kiváló vezére volt az ifju szászok hazafias pártjának. Ezért sok üldözésnek volt kitéve, ugy hogy inkább lelkészi állását hagyta el, mintsem elveiről lemondjon. A tudományos téren is nagy sikerrel müködött. Már 1852-ben jelentek meg tőle értekezések a bécsi akademia kiadványai közt s azóta lankadatlanul buvárkodott és irt a hazai és külföldi tudományos folyóiratokba. A magyar akadémiában, mely 1872-ben választotta tagjává, „Pemfflinger Márk szász gróf élete" czimü értekezéssel foglalta el székét; kiadott számos nagybecsü oklevél gyüjteményt; kisebb-nagyobb értekezéseink száma pedig többre megy hetvennél. Ő a történelmet nem politikai izgatásra, hanem igazán a tudomány érdekében mivelte. Mint pap liberalis gondolkozásu és felemelkedett szellemü volt. Folyóiratunk irányával teljesen rokonszenvezett s azt cleitől fogva járatta. Valójában az elhunyt ritka

nemes jellemü és becsületes férfiu volt, s méltó az általános részvétre és tiszteletre.

Buzogány Áron, ministeri titkár, egyh. tanácsos nagy csapást szenvedett, szeretett anyósa: özv. altorjai Bartha Gyuláné, csik-mádéfalvi Ferenczy Ágnesnek 60 éves korában f. évi jan. 2-án Budapesten történt halálával. A néhai egy áldott jó lélek és igen derék nagyanya volt. A forradalom alatt férjét az oláhok megölték Zalathnán s azóta folyton gyászban járt. De szive mindig melegen érzett, s rendkivüli szeretettel csüngött fejlődő kedves unokáin, kiknek ápolásában és nevelésében örömét és gyönyörüségét találta. Az elköltözöttnek égi üdvöt s övéinek mennyei vigaszt!

Székely Miklós, egyh. tanácsos, erzsébetvárosi kir. törv. széki birót és testvéreit érzékeny veszteség érte, édes anyjuk: ó-tordai Székely Jánosné, sz. Finta Zsuzsánna halálában mult évi aug. 14-én. Kötelességünknek tartjuk e későn vett szomoru hirt megemliteni, mert az elhunyt nő egyike volt a legderekabb magyar anyáknak. Midőn a szabadságharcz után férjét fogságba hurczolták, 8 évig egymaga vezette a gazdaságot és számos gyermekeit kitünő nevelésben részesitette. Szép jellemvonása volt az elhunytnak a vallásosság, melylyel renditheilenül bizott Istenében, mi a megpróbáltatás napjaiban nagy erőssége volt. Imádkozott és munkált és Isten megsegitette nagy családja fentartásában. Az elhunytnak a fáradságos, hűn megharczolt élet után csendes nyugalmat!

Komjátszegi Lajos, zsombolyai polgári iskolai tanár, főiskolánk egykori jeles növendéke f. évi febr. hó 14-én 29 éves korában, egy évi szenvedés után, jobblétre szenderült. A nevelésügynek benne egy valóban lelkes és alapos készültségü munkássa veszett el. Áldás emlékén!

Tattiás Ferencz zágoni tanitó, ki Kolozsváron az unitáriusok collegiumában tanult, meghalt mult évi decz. 21-ikén. Derék tanitó, jelleme egyenességeért és tisztaságáért igen becsült férfi volt. Nőt (Vadas Ilona, Vadas esperes leánya) és egy kis gyermeket hagyott hátra. Béke porain!

A Szerkesztöség postája.

V. D. London. Érdekes leirását közölni fogjuk. Keleti melegséggel teljes üdvözletünket küldjük önnek a ködös Albion földjére. — Ü. K. Tiboldiról az isk. jegyzőkönyvekben csak azt találtuk följegyezve, hogy 1813. sept. 5-én lépett a főiskolába. Más adattal nem szolgálhatunk. — P. J. Toroczkó. A küldeményeket kaptuk. Fogadja szives köszönetünket a nemes ügyben kifejtett fáradozásáért.

ARANY-KÖNYV.

Özv. Vas Miklósné, sz. Szabó Anna, a szt.-ábrahámi unitárius ekklának, a belső emberek fizetése emelésére 24 véka szemes törökbûzát ajándékozott magtár-alapul. Köszönet a nemes-keblü adakozónak!

Péterfi Sámuel
szt.-ábrahámi unitár. pap.

A Budapesten alapitandó unitárius rendes lelkészi állomásra s állandó imaházra tett kegyes adományok.

III. Közlemény.

A bölöni unitárius ekklézsia részéről a 99. sz. gyüjtő-iven: Bölöni unitárius ekklézsia 160 frt, Lőfi Áron 5 frt, Tamási István 1 frt, Tana Sámuel jegyző 5 frt, Sikó István egyházi pénztárnok 2 frt, Mikó József 1 frt, Kisgyörgy Lajos 1 frt, Szabó Ferencz 1 frt, id. Tana József 50 kr, Bodosi Sándor 40 kr, Vitális Domokos 1 frt, Tana András 1 frt, Albert Lőrincz unit. iskolatanitó 1 frt, Albert Áron 1 frt, Nagy István 2 frt, Nagy József 50 kr, Gáspár Bogdán 50 kr, Marczel György 50 kr, Henter Béla 1 frt, Zaturetzky József 50 kr,

Paál Ignácz 50 kr, Szabó László 1 frt, a bölöni unitárius egyház által Silvester estéjén 1880. rendezett bál tiszta jövedelme 31 frt 2 kr, mely alkalommal a bölöni unitárius zenészek ingyen sziveskedtek közremüködni; felülfizetett tks. Bartha János ur 5 frt, Veres Aloizi ur 50 kr, iskolás gyermekek 64 kr, a bölöni ekklézsia másodizben is 8 frt 61 kr, egy névtelen 1 frt, Karácson Ferencz 10 kr, Kováts Áron 10 kr, Varga András 10 kr, Rácz Sándor 10 kr, Német Áron 10 kr, Ferenczi Károly 10 kr, alsz. Tana Sámuel 10 kr, Kisgyörgy István 20 kr, Bot József 15 kr, Barra Lajos 10 kr, Kisgyörgy Sámuel 5 kr, Vajda Sándor 5 kr, Szpáli Sándor 10 kr, Komjátszegi Lajos 5 kr, Tana Sándor 5 kr, Biró Mózes 5 kr, Végh Benedek 5 kr, Árpa Sándor 5 kr, Tana Sámuel 10 kr, Árpa Ferencz 5 kr, Biró Miklós 5 kr, Biró Sándor 20 kr, Biró Áron 5 kr, Kováts András 10 kr, Kovács Mihály 20 kr, özv. Tana Áronné 25 kr, Tana Mihály 10 kr, Tana Ferencz 10 kr, Bencze Sámuel 10 kr, özv. Barabás Jánosné 1 frt, Vajda Sándor 40 kr, Kisgyörgy András 20 kr, Ferencz József 10 kr, Kováts Miklós 30 kr, Biró Bálint 10 kr, Pál Miklós 25 kr, Boros András 10 kr, Varga Elek 10 kr, Dávid Ferencz 5 kr, Tana Benedek 20 kr, Kozma István 20 kr, Vajna Sándor 20 kr, Kozma József 5 kr, Vajda Sándor 10 kr, Nagy Sándor 10 kr, Nagy Ferencz 5 kr, Máté Ferencz 5 kr, Bereczk József 15 kr, Bereczk György 15 kr, Kisgyörgy Áron 5 kr, Vajda András 10 kr, Kozma Dénes 20 kr, Pál György 20 kr, Nagy Sándor 10 kr, Kisgyörgy Sándor 20 kr, Kisgyörgy Miklós 10 kr, Nagy Gáborné 15 kr, Kozma Áron 10 kr, Bodosi Sándor 10 kr, Szabó Sámuel 10 kr, Szolga Mihály 5 kr, Tana István 10 kr, Boda Áron 20 kr, Kisgyörgy Ferencz 10 kr, Lakatos István 10 kr, Kisgyörgy István 5 kr, Tőkés Miklós 10 kr, Nagy Tamás 5 kr, Nagy Elek 10 kr, Kováts Barabás 5 kr, Tana György 10 kr, Kozma Máté 5 kr, Nagy Miklós 15 kr, Nagy József 5 kr, Boda József 5 kr, Gergely Ferencz 5 kr, Gergely József 5 kr, Boda Sándor 10 kr, Gergely Miklós 5 kr, Buksa Elek g. n. e. lelkész 1 frt, Tana János 20 kr, Tóth Ferencz 20 kr, Brotya János 20 kr, Bedő Áron 5 kr, Zsombori János 5 kr, Zsombori Sándor 5 kr, Pál József 20 kr, Kozma Áron 20 kr, Vajda Miklós 5 kr, Bartha Sámuel 10 kr, Kisgyörgy Sámuel 10 kr, Boda Elek 10 kr, Both Miklós 10 kr, Varga Ferencz 15 kr, Bakó Ferencz 20 kr, Lőfi Elek 20 kr, Lőfi Boldizsár 10 kr, Mikó Miklós 10 kr, Pál Sándor 15 kr, Pál Dénes 10 kr, Tőkés János 10 kr, Pál Ferenczné 10 kr, Nagy Józsefné 6 kr, Sikó Andrásné 30 kr, Uzoni Izsák 20 kr, Csiki János 10 kr, Bodosi Ferencz 10 kr, Bedő István 10 kr, Máté Sámuel 10 kr, Both György 10 kr, Pál Mihály 10 kr, Kisgyörgy István 20 kr, Kozma Elek 5 kr, Pap Dávid 5 kr, Rozenauer Márton 40 kr, Kisgyörgy Lajos 47 kr. Összesen 250 frt.

Ehez adva a második közlemény főösszegét, 395 frt 50 krt, e szerint az alap teszen: **645 frt 50** krt.

Hajós János, egyh. gondnok.

Végh József, egyh. pénztárnok.

Marosi Gergely siremlékére radnóthi malommester László Péter adott 1 frtot. Ez is a sz.-keresztúri népbankba tétetett. Az egész siremlék-alap a 199. számu betéti könyvecske szerint, 1880. végén tett 88 frt 89 kr. o. értékben. Midőn ezt a t. adakozó közönség tudomására hozom, tisztelettel emlékeztetem azokat, a kiknek adományaik csak igéretben vannak, hogy alólirthoz fizessék be az általok igért mennyiséget. Székely-Kereszturon, 1881. febr. 3-án.

Sándor János.

A kis-medeséri leányegyháznak

1. harangjára adakoztak:

Ferenczi Áron mint kezdeményező és gyüjtő 2 frt. A kismedeséri unitárius hivek közül, mint tehetősebbek, Pál György 4 frt. Mátéfi András 4 frt. Derzsi György utódai 4 frt. Kováts Ferencz 4 frt. A medeséri anyaekklézsiában kéregetés útján gyült 6 frt. Az anyaekkla pénztára adott 5 frtot. Özv. Szász Dánielné 70 krt. Mltgos br. Orbán Balázs országgygy. képviselő ur saját maga részéről adott 5 frtot. N. N. Hajós János, Buzogány Áron, Sembery István és Jakab Elek budapesti lakósok nevében (1—1 frtjával) 5 frt, össze-

sen 10 frt. A. siménfalvi mltgos Jakabházy Zsigmond ur és neje mltgos Pakot Polixéna ő nagysága, mint kismedeséri birtokosok 5 frt. Bartalis János 1 frtot. Alólirt 1879. aug. 26-ik napján sz.-kereszturon tartott zsinati közgyülésünk ebédje alkalmával eszközölt szerencse-játékkal gyüjtött az irt czélra: a) az elárusitott 184 szám után (10 krajczárjával) 18 frt 40 kr. b) Felülfizetésekben 23 frtot, összesen 41 frt 40 kr, mely összegből levonván a kisorsolt tárgyak vásári értékét 3 frt; marad tiszta bevétel **38 frt 40 kr**. A felülfizetéseket a következő t. zsinati tagok tették: Bedő Albert 4 frt 90 kr, Nagy Lajos 90 kr, Molnár Sándor 90 kr, Benkő Mihály 10 kr, Szabó Mózes 90 kr, Derzsi Károly 90 kr, Létai Domokos 30 kr, br. Orbán Balázs 60 kr, Kovács János 60 kr, Egyed Ferencz 10 kr, Kelemen Albert 20 kr, Gyulai László 5 frt, Váradi Károly 40 kr, Derzsi József 90 kr, Kénosi Sándor József 4 frt 70 kr, Czakó 20 kr, Péterfi Dénes 50 kr, Kelemen István 90 kr. Összesen 23 frt. Sz.-Kereszturon: Szentkirályi Árpád 1 frt, Jakabházy Béla 1 frt, Koncsag Elek 1 frt; összesen 3 frt. Szentmihályon 1880. aug. 19-én tartott nyári közgyülésünk alkalmával adakoztak: Székely Elek orszgy. képviselő 2 frt, Rafaj Károly 1 frt, Lőrinczi Dezső 50 kr, Barabás József 50 kr, Boros György (tanár) 1 frt. Ugron Zsigmond 1 frt, Jakab Gergely 20 kr, Osváth Márton 50 kr, N. N. 20 kr, Katona Sándor 20 kr, Péterfi Mihály 1 frt, Kis Tamás 10 kr, Bomhér Mózes 50 kr, Máté József 50 kr, Török Áron 2 frt, N. N. 20 kr, Pap Mózes 60 kr, Gál Miklós 20 kr, Kádár Lázár 20 kr, Göncz Károly 20 kr. Boros György (tanitó) 10 kr, Bedő József 10 kr, Sándor János 20 kr, Györfi Ferencz 20 kr, Derzsi Gábor 20 kr, Rafaj Domokos 50 kr, Boér Lajos 30 kr, Gálfalvi Samu 10 kr, Lőrinczi Gergely 20 kr, X—Y 20 kr, Miklós György 50 kr; összesen **15 frt 40 kr.** Házi kezelés által eszközölt kamat czimen bevettem 3 frtot.

Harangöntésre e szerint bevettem összesen 105 frt 50 kr.

2) Harangállvány épitésre adakoztak:

Martonosban: T. Pálfi Sándor 2 frt értékü cserfát, Gálfi Ferencz 1 frt 60 kr értékü cserfát, Simó Lajosné urasszony 40 kr pénzt, Gáspár Zsigmond 2 frt 20 kr ért. cserfát, Gáspár Ferencz 2 frt ért. cserfát, Gáspár János 1 frt 80 kr ért. cserfát, Vas Zsigmond 1 frt 60 kr ért. cserfát, Vas Mózes 1 frt 20 kr ért. cserfát, András György 1 frt 50 kr ért. cserfát. Tordátfalván: Fekete József 60 kr ért. bükkfát, Gombos Zsigmond 30 kr ért. bükkfát, Boros Pál 30 kr ért. bükkfát, Boros Zsigmond 30 kr ért. bükkfát, Végh János 30 kr ért. bükkfát, Nagy Sándor 35 kr ért. bükkfát, id. Gombos József 40 kr ért. bükkfát. — Deszkára, léczre és szegre, a kis-medeséri unitárius hivek, névszerint: Pál György, Mátéfi András, Derzsi György utódai, Kovács Ferencz, Derzsi István és Boér János összesen adtak 5 frt 40 krt s az egész épitkezési munkálatot végrehajtották. A harangállvány fedelére 6 frt értékü cserepet Jákob György gör. k. vallásu férfi ajándékozta Kis-Medeséren. A harang-állványra ajtósarkakat és zárt tek. Lengyel Lajos kereskedő úr adományozott sz.-kereszturon 1 frt értékben.

Közleményem befejezéseül álljon itt nyilvános számadásom a bevételeket és kiadásokat illetőleg: A harangra bevettem 105 frt 50 krt, melyből fizettem a 95 bécsi font sulyu ércz-harangért 95 frtot, a harang teljes felszereléseért 15 frt, szállitás dijba 2 frt, összesen 112 frt.

Harangállvány épitéshez épitkezési anyagot bevettem becsértékben 28 frt 85 krt, készpénzben: 40 krt. Az épitkezési anyagok mind felhasználtattak, s a 40 kr pénz is, az értéktelen fahulladék árával együtt szegre fordittatott. A bevételek és kiadások egybehasonlitásából kitünik, hogy 6 frt 50 krral több a kiadás a bevételnél, mely a harang árrának végleges törlesztése alkalmával adattatott ki alólirt által jövendő visszafizetés reményében.

Nemes szivü adakozóink saját magam, s kis leányegyházam egyes tagjai nevében fogadják hálás köszönetünket becses adományaikért.

Ferenczi Áron.

Káli Nagy Elek
főgondnok

A m.k. államnyomdából.